

**ШАРИФ
ЮСУПОВ**

**ЛУДОЁРХОН
ва ФУРҚАТ**

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти
Тошкент. — 1995

Юсупов, Шариф.

Худоёрхон ва Фурқат.—Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1995.— 96 б.

Ярим асрлик илмий фаолиятининг асосий қисмини кўркем Шоир Зокиржон Холмуҳаммад угли Фурқатнинг мураккаб тақдирли ҳаётини ва баракали ижодий меросини урганишга бахш этган зукко ва нозиктабъ аллома Шариф Юсуповнинг талабчан эътиборингизга ҳавола этилаётган тушламида Қўқон давлатининг сунгли ҳукмдори Сайид Муҳаммад Худоёрхоннинг аччиқдан-аччиқ шахсий қисмати, шу аянчли тақдирга нисбатан шаклланган муносабатлар пәдиҳоми киндигида турган Шоир ва у мансуб гуруҳининг тарихий-фалсафий-бадний талқини акс эттирилган.

Гузали рисола барчамизга муборак бўлсин!

Ўз2

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти. 1995

ДЕБОЧА

Машҳур узбек шоири Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқатнинг ёшлик йиллари пойтахт «Хўқанди латиф»да, юртга Сайид Муҳаммад Худоёрхон ҳукмфармолик қилган даврда ўтди. Шу ваздан Қўқон хонлигининг охириги йилларида, бир томондан, тож-тахтнинг маҳаллий даъвогарлари, иккинчи томондан, улардан кўра аллақанча ёвузроқ ва ҳийлагарроқ бўлган ўрис босқинчилари сўнгра хонни тахтдан ағдариш, юртга истаганча бебошлик билан ҳукмронлик қилиш йўлида амалга оширган не-не ишларни ҳам, бу ишлар оқибатида халқ бошига тушган беҳисоб жабр-жафоларни ҳам бўлажак шоир ўз кўзи билан кўрган, қайта-қайта қалби зирқираб ҳис этган эди.

Баъзи ўрис тадқиқотчилари, жумладан, Муқимий ва Фурқат шеърларини 1972 йилда Ленинградда алоҳида китоб ҳолида нашр эттирган А.Зирин ўша китобга ёзган каттагина сўзбошида: «Ўспирин Зокиржон — бўлажак шоир Фурқат — ўзи хонликлар даврида рўй берган воқеаларнинг, Қўқонни ларзага солган ўзаро урушлар ва қўзғолонларнинг жонли гувоҳи эди. Бироқ унинг шеърий ижодида ўз кўз ўнгида содир бўлган бу воқеаларга қизиққанлигини кўрмаймиз», деб ёзганида мутлақо ноҳақ гапни айтган эди. Чамаси, А.Зирин Фурқат асарларининг совет давридаги нашрларига киритилган намуналаридангина воқиф бўлиб, инқилобдан олдинги кўплаб қўлёзма, тошбосма баёзларга киритилган, ҳатто Россиянинг ўша вақтдаги пойтахти илмий нашрларида чоп этилган ижод маҳсулларидан беҳабар қолган эди. Аслида Фурқат ўз хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қолган бу изтиробли воқеаларни қайта-қайта мушоҳада этган, шу муносабат билан қўлига кўп марта қалам олган, бу хусусда яратилган ўз асарларинигина эмас, балки ҳамкасб шоир дўстлари томонидан битилган асарларни ҳам ўзбек ўқувчилари билан бир қаторда рус ўқувчиларига етказиш йўллари-ни излаб топган эди. Дастлаб қўқонлик шоир дўсти

Мулла Сиддиқ Котибнинг «ўлди» радифли юз мисрадан иборат катта мухаммасини, сал кейинроқ ўзининг «Мухаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан» сарлавҳали салмоқли мухаммасини «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Н.Остроумов ҳамда шу газета ходими, таниқли ўзбек маърифатпарвари Сатторхон Абдугаффоров ёрдамида русча сўзма-сўз таржимаси, кириш сўз ва изоҳлари билан «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахборот»ида пойтахт Петербургда чоп этиришга муваффақ бўлган эди. Кейинчалик, 1903 йил 9 июнда «Туркистон вилоятининг газети»да «Қасида» сарлавҳаси остида нашр этилган йирик асарининг катта бир қисми ҳам Қўқон хонлигининг сўнгги даврида рўй берган фожиалар тасвирига бағишланган эди. XIX аср иккинчи ярмидаги ўзбек наsrининг энг яхши намуналаридан бўлмиш «Саргузашт-нома»да эса (бу асар ҳам 1891 йил январ — июн ойларида «Туркистон вилоятининг газети»да ўн икки сонда эълон қилинган) мустақил Қўқон хонлигининг ўрис мустамлакасига айланишига олиб келган ўша даҳшатли воқеалар, қиргинлар, ношукрликлар манзарасини анча кенг тасвирлашдан ташқари «Бу арода уч кун утуб (Фурқат Худоёрхон Туркистон генерал-губернатори томонидан Тошкентга чақириб олиб кетилганидан кейинги уч кунни айтяпти — Ш.Ю.) қипчоқия ва қирғизия лашкари Хўқанд вилоятига дохил ўлуб, кўб талотўблар бўлдики, баёчи бошқа китобимда зикр тобқондур», деб ёзади. Бинобарин, юқорида санаб ўтилган асарлардан ташқари Фурқат Қўқон хонлигининг энг охириги ҳафта ва ойлари тасвирига бағишланган махсус китоб ҳам ёзган. Бироқ бу китоб ҳали тадқиқотчилар қўлига тушмаганлиги сабабли унинг наср ёки назмда битилгани хусусида ҳам, ҳажми ва мундарижаси, ундаги воқеалар ва шахсларнинг талқини ҳақида ҳам ҳозирча бирор гап айтиш қийин. Лекин шу нарса аниқки, Фурқат ўзи гувоҳ бўлган Қўқон хонлигининг сўнгги давридаги воқеалар борасида, бу воқеаларга сабабчи бўлган кишилар ҳақида хўб ва кўп ёзган. Фурқатнинг Қўқон, Маргилон, Фарғона, Наманган, Тошкент ва бошқа жойлардаги ҳамкасб дўстлари — шоирлар, ўз даврининг йирик муаррихлари ҳам шу хусусда қалам тебратиб, хонликдаги афсус-надомат туғдирган воқеалар манзарасини тўлароқ тасаввур этишимизга ҳисса қўшганлар. Уларнинг асосий қисми ҳақида кейинги бобларда фикр юритамиз, иншооллоҳ.

ТОШКЕНТНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ ХОН ВА ХОНЛИК ТАҚДИРИДА

«Туркистон вилоятининг газети»да 1894 йил 22 мартда чоп этилган «Фаргона музофотининг хонлари хусусидаги воқеотлар» номли материалда Худоёрхоннинг шажараси ҳақида гоят қизиқарли маълумотга дуч келдик. «Воқеотлар» муаллифи Худоёрхоннинг иккинчи ўгли Муҳаммад Аминбек бўлиб, асар эълон қилинган вақтда Тошкентда ўз оиласи билан биргаликда истиқомат қиларди.

«Бобурхон Самарқанддин чиқиб Фаргонага келганида, — деб бошлайди «Воқеотлар» муаллифи, — ҳавосини яхши кўруб, бир ёш гўдакни олтув бешикга солуб, Найманча сойини лабиға қўюб ва бир одамни қоровул қилиб кетдики, шул болани ҳар кимки олиб кетса билиб, мундин сўнгра келасан деб. Ушбу манзилда уч жамоа сувга чиқиб, мазкур болага йўлуқуб ва булар чек ташлаб кўрдиларки, бириға ёш бола ва бириға бешик ва бирларига қимматбаҳо либослар ва тошлар тушти. Булар тақсимға рози бўлуб, ул болани Тургова жамоаси парвариш қилиб, анинг исмини Олтув бешик қўйдилар...

Олтув бешикдин ун пушт утуб, яъни икки юз икки йил утга ҳдин сўнгра Шоҳруҳхон таваллуд топган экан ва мазкур хон ун саккиз ёшида бир йўлбарсни найза билан санчиб, бир подшоҳи асрга манзур қилганида ул подшоҳ Фаргона музофотини бериб хон қилгондир. Шоҳруҳхондин уч ўгул таваллуд топди. Абдулрахимбий ва Абдулкаримбий ва Шодибий. Отасидин кейин Абдулрахимбий хон бўлуб, Воруқ

қалъасини бино қилгон. Ул вақтда Хуқандни биноси йўқ эмиш. Мазкур Воруқ ул вақтда Хуқанд уездидадур.

Шоҳруҳхонни салтанату ҳукумати ун икки йил бўлуб, ун учунчи йилда 1121 нчи санада (ҳижрий ҳисоб кўзда тутиляпти — Ш.Ю.) вафот қилган. Мазкурни ўгли Абдураҳимбий йигирма беш йил хон бўлгон, санайи 1146 нчи вафот қилгон. Андин сунгра Абдулкаримбий ун саккиз йил хон бўлуб, 1164 нчи санада вафот қилгон экан. Андин сунгра мазкурни ўгли Абулраҳмон тўққуз ой хон бўлгон ва бундин сунгра Раҳимхонни ўгли Эрдона бир йил хон бўлгон ва мундин кейин Раҳимхони мазкурни ўгли Бобобек хон бўлгон — бир йил. Андин сунгра ани қатл айлаб, боз яна Эрдонабийни хон қилгон. 1176 нчида вафот қилгон экан. Кейин Шодибекни ўгли Султонбийни хон қилгон. Вафоти санайи 1177 нчида. Ва мундин сунгра Норбўтахон Абдулраҳмонхон ўгли 14 ёшида хон бўлгон — муддати ўттуз олти йил 1213 нчида вафот қилгон.

Норбўтахон асридан буён Фарғона музофотида бўлгон хонларни муддати салтанатларини баёни:

1. Олимхон. Мазкур Норбўтахон ўгли. Тахти салтанатда мақом тутди муддати ун икки йил. Бир минг икки юз йигирма беш санайи ҳижрийда вафот топди. Мазкур Олимхон Тошканд шаҳрини фатҳ айлаб, тобеи Хуқанд қилгон.

2. Умархон. Мазкур Олимхон иниси. Тахти салтанатда муддати ун икки йил барқарор бўлиб, тарихи бир минг икки юз ўттуз еттинчи санайи ҳижрийда вафот топди. Анинг замонида Туркистон музофоти фатҳ бўлди.

3. Муҳаммад Алихон. Мазкур Умархон ўгли. Тахти салтанатда муддати йигирма бир йил қарор тутди... Бир минг икки юз эллик саккизинчи ҳижрийда Сайид Насрулло — амири Бухоро келиб мазкур хонни қатл қилгон. Мазкур Муҳаммад Алихон замонида Кошғар вилояти мусаххар бўлди.

4. Шералихон Ҳожибек ўгли. Мазкур Умархон амакзодаси... Мазкур Шералихонни муддати салтанатлари уч йил. Тарихи бир минг икки юз олтмиш бир йил санайи ҳижрийда вафот топди.

5. Сайид Муҳаммад Худоёрхон. Мазкур Шералихон ўгли. Аввали муддати салтанатлари ун тўрт йил бўлди. Андин сунгра Бухорон шарифга борди».

Муҳаммад Аминбек келтирган тарихдан Худоёрхон Бобур томонидан Найманча сойи соҳилига ташлаб кетилган, кейинчалик Олтун бешик деб номланган боланинг наслидан эканлиги маълум бўлади. Бироқ Олтун бешикнинг Бобурга хешлиги ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. «Воқеотлар» давомида, бир томондан, Фаргона музофоти ҳукмдорлиги қай даврдан бошлаб Худоёрхон аждодларига мансуб бўлганлиги, шундан буён ўтган хонларнинг ҳукмфармолик муддати, қайси хон даврида хонлик ҳудуди қайси юрт ҳисобига кенгайганлиги, хонларда баъзиларининг қай тариқа ўлим топганликлари ва бошқалар хусусидаги маълумотлар гоят қизиқарлидир. Энг муҳими «Воқеотлар» орқали Қўқон хонлари, жумладан Худоёрхон шажараси билан яқиндан танишиш имкони туғилди. Худоёрхоннинг аввал дафъа Қўқон тахтига чиқиши 1261 ҳижрий йил эканига ишора қилинадики, бу сана ҳам 1895 йилда чоп этилган «Энциклопедический словарь»да келтирилган санага ҳар жиҳатдан тўғри келади.

Энди рус мустамлака сиёсати билан боғлиқ жиҳатларга келсак, 1865 йил ёзида Тошкент Россия томонидан босиб олинishi пайтида Худоёрхон Қўқон тахтида эмасди. 1845 йилда 16 ёшида тахтни эгаллаган хон тожнинг бошқа даъвогарлари билан курашга 1858 йилгача бардош бериб, ўша йил акаси Маллахон томонидан тахтдан қулатилган ва 1865 йилнинг иккинчи ярмигача Бухоро амири паноҳида жон сақлаб келган эди. Бу давр ичида Маллахонга ҳам тожтаҳт вафо қилмаган ва Худоёрхоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбек кейинчалик «Туркистон вилоятининг газети»да ёзишича: *«Тахти салтанатда муддати уч йил барқарор бўлиб, тарихи бир минг икки юз етмиш саккизинчи санайи ҳижрийда (мелодий ҳисобда 1861-62 йиллар — Ш.Ю.) мазкур хонни қипчоқия ва қирғизия қатл айладилар»*. Уша манбада кўрсатилишича, Маллахондан сўнг Шоҳмуродхон Саримсоқхон ўғли *«муддати бир йил тахти ҳукуматда барқарор бўлди. Андин сўнг мазкур Шоҳмуродхонни Алимқули ўлдуруб, ўрнига Султон Сайидхон Маллахон ўғлини хон қилди. Мазкур Султон Сайидхон тахти салтанатда тарихи бир минг икки юз саксон иккинчигача туруб, андин сўнгра Бухорога кетди. Тарихи бир минг икки юз саксон иккинчи санайи ҳижрийда мазкур Худоёрхон келиб, хонлик давлатини*

муддати ўн бир йил фармонраволик илан ўткарди» («Туркистон вилоятининг газети», 22 март 1894 йил, 11-сон).

Бошқа бир неча тарихий манбалардан маълум бўлишича, 1865 йил июн ойи бошларида Алимқули Тошкентни рус босқинчиларидан ҳимоя қилиш чоғида ўз ҳамюртлари томонидан хоинона ўлдирилиб, тез орада шаҳар душманга таслим бўлади, хонлик қўлидан абадий кетади. Бу ҳол Бухоро амирлиги билан Қўқон хонлиги ўртасида узоқ вақтлардан бери давом этаётган низо ва душманлик кайфиятларини янада алангалатиб юборди. Фурсатдан фойдаланган амир Музаффар Алимқулидек қудратли ҳимоячисидан ажраб тахти лиқиллаб қолган Султон Сайидхон билан Бухоро пайт пойлаб ётган Худоёрхоннинг ўринларини алмаштириш ниятини осонгина амалга оширади. Худоёрхонни етаклаб келиб Қўқон тахтига ўтқзади, Султон Сайидхонни эса Худоёрхон ўрнига Бухорога жўнатади. Бу воқеа Тошкент руслар томонидан босиб олингач, орадан бир неча ҳафта ўтар-ўтмас амалга оширилди.

Шу важдан Туркистон генерал-губернаторлигининг Қўқон хонлиги билан алоқалари ўн йилдан ортиқ давр мобайнида, яъни хонлик ҳудуди бутунлай босиб олингунга қадар Худоёрхон орқали амалга оширилди.

Худоёрхонга Россия императорининг ва Туркистондаги «ярим подшо» Кауфманиннг муносабатлари зоҳиран қандай эдию ботинан қандай бўлганлиги масаласи ҳаммани қизиқтиради деб уйлаймиз. Келинг, муҳтарам ўқувчи, шу хусусда бироз фикрлашайлик. 1865 йилда Тошкент босиб олингач император Александр II нинг фармонида кўра Туркистон генерал-губернаторлиги ва унинг таркибида уч вилоят губернаторликлари тузилиб, Туркистонга генерал-губернатор ҳамда вилоятларга ҳарбий губернаторлар тайинланди, забт этилган барча ҳудудларда Россия қонунқоидалари мажбуран жорий этилди. Бу ҳодисани кейинчалик ҳатто В.И.Лениннинг ўзи ҳам «Туркистон соф типдаги мустамлакага айланди» дея эътироф этишга мажбур бўлган эди (бирок шуни ҳам борки, етмиш йилдан ортиқ давом этган совет мустамлакаси даврида коммунистик мафкура корчалонлари ўз доҳийларининг бу ҳаққоний фикрини оммага маълум қилишдан деярли ҳамиша ўзларини тийиб келишди).

Тошкентни босиб олиб, Туркистон генерал-губернаторлигини тузиш билан нафси тийилмаган император ҳукумати Ўрта Осиёдаги уч хонликнинг ҳаммасини ўз комига тортиб юборишнинг шум режаларини туза бошлади. Бу режалар ҳийла-найрангдан ташқари беҳаёларча зўравонликка ҳам асосланган эди. Хонликларга тегишли ҳудудларни ҳали у, ҳали бу ёлгон баҳоналар билан босиб олиб, мустамлакачилар дастлабки уч вилоят губернаторлиги сонини бештага етказдилар.

Ҳақиқий аҳвол шундай бўлди. Бироқ ўзларининг узоққа мўлжалланган босқинчиликларини анчагача Туркистоннинг содда, оққўнгил одамларидан устмонлик билан яшириб келдилар. Масалан, император Александр II Тошкент ва бошқа бир неча шаҳарлар босиб олинганидан кейинги дастлабки йилларда ўзини гўё Худоёрхоннинг Қўқон тахтига ҳукмронлигидан манфаатдордек кўрсатиб, Туркистон генерал-губернатори фон Кауфманга бир неча расмий мактублар йўллаган ва бу мактублардаги фикрларни хонга етказишни унга топширган эди. Император топширигига кўра, фон Кауфман томонидан 1868 йил 29 январда Тошкентдан Қўқонга жўнатилган бир мактубда жумладан бундай дейилган эди: *«Улуғ рус подшоҳи бизга чегарадош давлатларда хонлар билан фуқаролар ўртасида нифоқлар чиқишига ҳеч қандай йўл қўймайди»*. Лекин ўз ёвуз мақсадида эришиш йўлида ҳеч қандай шармандаликдан қайтмайдиган Россия императори қорлар ёғиб излар босилгач, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини гаҳ деса қўлига қўнадиган қилиб, Ўрта Осиёдаги ўз мавқеъини мустаҳкамлаб олганидан кейин олдинги қоп-қоп ваъдаларни унутади-қўяди. Энди Туркистон генерал-губернаторининг ҳам Қўқон хонига (Бухоро амири ва Хива хони ҳам бундан мустасно эмас) муомаласида дўқпўписа, дағдаға оҳанглари яққол кўриниб туришидан ташқари Петербургдан Тошкентга мунтазам равишда юбориб туриладиган махфий йўл-йўриқлар табиати ҳам таниб бўлмайдиган даражада ўзгариб кетади. Чунончи, 1874 йил 31 май куни фон Кауфман Худоёрхонга ёзган қутқули мактубида: *«Агар ўз фуқароларингизни бошқариш усуллариини ўзгартирмас экансиз, у ҳолда тақдирингиз ёмон тугашини олдиндан айтиб қўймоқчиман»*, дея беҳаёларча ёзаверади. Ўша йилнинг 13 сентябрида император имзоси билан

Туркистон генерал-губернаторига йўлланган расмий қўлланмада эса, Қўқон хонлигида ички бошбошдоқлик ва галаёнлар бошланиб кетганидан фойдаланиб: *«Хон тахтдан батамом қулатилган тақдирда қули баланд келган гуруҳ билан дуруст муносабатлар ўрнатиш»* энг долзарб вазифалардан бири эканлиги таъкидланган эди.

Шундан кейин Қўқон хонлиги тахтига даъвогар бўлиши ҳақлидек туюладиган, бироқ бунга журъат этмай, Бухоро мадрасаларидан бирининг оддийгина ҳужрасида хокисорлик билан кун кечираётган ҳақиқий Пулатхон у ёқда қолиб, сохта Пулатхон майдонга чиқади, атрофига даштий жангари қирғиз ва қипчоқлардан аскар тўплаб, Худоёрхоннинг энг йирик амалдорларидан Исо авлиё, Абдураҳмон офтобачи кибиларнигина эмас, балки хоннинг иниси Марғилон ҳокими Султон Муродбек, ўғиллари Насриддинбек ва Муҳаммад Аминбекларни ҳам ўз томонига оғдириб олади. Хоннинг ишонган тоғлари сохта Пулатхон амрини вожиб кўриб, ўз валинеъматларидан юз ўғирганликлари юртда мисли кўрилмаган саросима вужудга келтиради. Хоннинг хос одамлари ўзлари бошқариб турган қурол-аслаҳа ва аскарларни, ҳукмлари остида бўлган шаҳар ва қишлоқларни сохта Пулатхон тасарруфига топширадилар. Ҳар томонлама яқкаланиб, қаттиқ исканжага олинган Худоёрхон 1875 йил 24 июл куни тахтни ташлаб Қўқондан Хужандга қочишга мажбур бўлади. Бир неча йил аввал ўрислар томонидан беҳаёларча босиб олинган Хужандда хон ўз ичидан чиққан рақиблардан жон сақлашни, шаҳарда Туркистон генерал-губернатори билан алоқа ўрнатиб, илгари кўп марта ваъда қилинган ҳарбий ёрдамни олиб, Қўқон тахтини қайта эгаллашни режалаштирган бўлса керак.

Хоннинг ўша кунлардаги фожиали аҳволи ҳақида «Туркестанские ведомости» қуйидагича ёзган эди: *«Хон 24 июлда, чошгоҳдан кейин Хужандга келди ва уезд бошлигининг уйига жойлашди. Бу ерда хонни фахрий қоровул ва ҳарбий мусиқа кутиб турарди. Шаҳар ва қишлоқ аҳолиси хонни анча хайрихоҳлик билан кутиб олди. Хон кўчаларга одамлар унчалик кўп тўпланишини хоҳламаган, шунинг учун тайёрлаб қўйилган уйга хонни бозор ўртаси билан эмас, балки шаҳар четидаги айланма йўл билан олиб берилди.»*

Охирги вақтлардаги кутилмаган воқеалар хоннинг маънавий ва жисмоний ҳолатига қаттиқ таъсир қилган эди. Хужандга келгач у ўзини оғир бетоб сезиб, Хужанд уезди бошлиғи барон Нольденинг уйдан дарё соҳилидаги мусулмонча бинонинг аёллар яшайдиган қисмига кучиб утди» (19 август 1875 йил, 33-сон).

Худди ўша хабарда хон Хужандга ўгли Ўрмонбек, жияни Мулла Маъруф, собиқ Сўх беги Отабек ноиб ҳамда умумий сони 643 кишидан иборат бўлиб, 350 нафари қуролланган аъёнлари билан бирга келганлиги, булардан ташқари аёллар, хизматкорлар, оғир юкларни ташувчилар ҳам келганлиги айтилади ва келганлардан 40 аравакаш юкларни бушатиб, Қўқонга қайтиб кетганлиги маълум қилинади.

Хужандда ўн кун чамаси яшаб, Қўқонда тахт ўз ўгли Насриддинбек томонидан эгаллаб олинганидан боши гаранг бўлиб турган хонни Туркистон генерал-губернатори август ойи бошларида Тошкентга чақиради. Бу ҳақда «Туркестанские ведомости»нинг 1875 йил 5 августдаги 31-сонида қуйидагича хабар берилган эди: «31 июлда Мулла Абдулкарим бошлиқ Қўқон элчилари Тошкентга келишди. Улар Худоёрхонга қарши газабнок бўлган қипчоқлар гуруҳи томонидан Қўқонда сайланган янги хондан мактуб олиб келишган. Янги хон Худоёрнинг катта ўгли Насриддин бўлиб, отаси даврида Андижон беклигини бошқарган... Насриддин 28 июлда хон қилиб сайланган ва уша заҳотиёқ бу ҳақда генерал-губернаторга мактуб билан маълум қилган...

Собиқ Қўқон хонига Хужанддан Тошкентга кучиб келиш таклиф этилди».

Россия императори ваъдаларига ишониб, не-не умидлар билан Тошкентга келган Қўқон хонини 8 август куни Туркистон генерал-губернатори қабул қилади. Бу учрашув тафсилотини муаррих Акмал Акрам «Худоёрхон қаерда ўлган» сарлавҳали мақоласида қуйидагича баён қилади: «Кауфман аллақачон Худоёрхоннинг қисматини ҳал қилиб бўлган эди. Унга ётиги билан унинг ҳолати жуда аянчли тус олганини, хоннинг Қўқонга қайтиб бориши мумкин эмаслигини, шунинг учун Россияда қолиб, давлатдан нафақа олиб, қолган умрини шод-хуррам ўтказишни унга маслаҳат беради. Лекин хон бу таклифга кескин рад жавобини бериб, мустақил давлат ҳукмдори

эканлигини ва фақатгина рус императори билан гап-лашмоқчи эканини айтади. Суҳбатни давом эттириш мумкин эмаслигини тушунган Кауфман хонадан чиқиб кетади. Фақат шундагина Худоёрхон хонликни умрбод қўлдан чиқарганига тушуниб етади» («Туркистон», 14 апрел 1992 йил).

Баъзи тарихий манбаларга таянган ҳолда Акмал Акрам айтган фикрлар кўп жиҳатдан тўғри, албатта. Бироқ фон Кауфман билан биринчи суҳбат вақтидаёқ Худоёрхон «хонликни умрбод қўлдан чиқарганига тушуниб етганлиги» ҳақидаги қатъий хулоса устида бироз ўйлаб кўрмоқ керак. Аввало, инқилобдан олдинги матбуотдан маълумки, генерал-губернатор ҳузуридаги ўша суҳбатнинг эртаси куниеёқ фон Кауфман Худоёрхон вақтинча истиқомат қилиб турган Тошкентнинг Бешёғоч даҳасига қарашли Дархон маҳалласидаги ҳовлига келиб, хон билан узоқ суҳбат қилади («Туркестанские ведомости»нинг 1875 йил 12 августдаги 32-сонига қаралсин). Қолаверса, ўз сеvimли рафиқаси Оғача ойимни, валиаҳдликка мўлжалланган фарзанд Ўрмонбекни ва кенжа ўғли Фансуруллобекни ёнига олиб, ўша йил 12 август кунни узоқ сафарга отланган Худоёрхон бошқа бирор жойга эмас, подшоҳ ҳузурига, Петербургга йўл олганлиги ўша давр газеталаридаги бир неча материалда ўз ифодасини топган. Масалан, «Туркистон вилоятининг газети» шу муносабат билан қуйидагича хабар берган эди: *«Хўқанднинг хони Худоёрхон Туркистонни генерал-губернатори фон Кауфманни рухсатлари билан Хўжанд шаҳридан чиқиб, саккизинчи августда Тошканд шаҳрига дохил бўлуб, ун иккинчи августда ўзига тобеъ хос одамлари билан пойтахт Петербурхга мурожаат айлаб кеттилар ва ҳам генерал губернатурни фармойишлари бўйича валади Владислав тўра, таржимон Ибн Ямин Сайфуллин мазкур хоннинг ҳузурида кеттилар» (1875 йил 19 август, 20-сон).*

Хоннинг шу тариқа Петербургга йўл олиши у ҳали тож-тахт бутунлай қўлдан кетганига ишонманганлиги нишонаси деб қаралса, тўғрироқ бўлур эди. Чамаси, у Россия императори билан шахсан учрашиб, аввалги ваъдаларини ёдига солиб, унинг кўмагидан Қўқон хонлиги тахтига қайта ўтириш умидида бўлган. Лекин император ҳам, генерал-губернатор ҳам Худоёрхонни қайта тахтга чиқаришни хаёлига

келтирмас, аксинча, иложи борича зудлик билан хонлик территориясини Россия империясига тўла тобе этиш режасини тузиб қўйган эдилар. Акс ҳолда 1875 йилнинг 12 августида, Худоёрхон Петербургга ҳожатмандлик билан йўл олган куннинг ўзида, фон Кауфман бир неча қўшин турларини жамлаб, катта ҳарбий куч билан Қўқонни забт этиш учун йўлга чиққанини нима билан изоҳлаш мумкин? Қўшин 12 августда йўлга чиққан бўлса ҳам, бу ҳақда қатъий қарорга бир неча кун илгари, яъни генерал-губернатор Қўқон хони яшаб турган Дархон маҳалласидаги ҳовлига «дўстона ташриф» буюрган куни — 9 августда муҳр босилган эди. Генерал-губернаторнинг Туркистон ҳарбий округи бўйича ўша куни берган 298-рақамли буйруғида пиедалардан 18 рота, отличлардан 900 нафар соқчи отряди, 3 артиллерия дивизиони жамлаб, Сирдарё области қўшинлари қўмондони бошчилигида Қўқонни эгаллаш буюрилган эди. Бу ҳужумнинг бош раҳбари ҳуқуқини фон Кауфман ўзида сақлаб қолган эди.

Генерал-губернаторнинг юқоридаги буйруғи «Туркестанские ведомости»да 19 августда маълум қилинган бўлиб, Худоёрхон бу вақтда ҳали Туркистон атрофларида эди. Хон император ва генерал-губернаторнинг хиёнаткорона мақсадларидан ўша кунлардагина бирор йўл билан хабар топган, ундан сўнг Петербургга боришга рухсат берилмай Оренбургда узоқ муддатга ушлаб қолингач, тақдирга тан беришдан ўзга чораси қолмаган деб ҳисоблаш, бизнингча, тўғрироқ бўлур эди.

Оренбург губернатори Крижановский ҳам (у ўтган асрнинг 90-йиллари охирида Тошкент шаҳрининг ҳокими сифатида кўб номатлуб ишларни қилади) Худоёрхонни сохта меҳрибончилик билан кутиб олади, меҳмон қилади, ўзи ҳам унга меҳмон бўлади. Ҳақиқий ниятини секин-аста маълум қилиб, хонни Оренбургда қаттиқ назорат остида сургун шароитида сақлайди.

Худоёрхон Оренбургда ташқи дунёдан бутунлай узиб қўйилганди. Натижада у узидан сўнг Қўқон хонлигида рўй берган воқеалардан беҳабар қолади ёки жуда кечикиб воқиф бўлади. Маълумки, Худоёрхон Оренбургга жўнатилгач, 29 август куни, чошгоҳда фон Кауфман бошчилигидаги ўрис қўшинлари Саримозор дарвозасидан кириб, Қўқонни забт этган, янги хон

Насриддинбек ўзини генерал-губернатор оёқлари остига ташлаб, раҳм-шафқат илтижо қилган, генерал-губернатор эса, русларга ҳеч қандай шартларсиз, сўзсиз таслим бўлишгина янги хоннинг ҳаётини сақлаб қолишга ёрдам бериши мумкинлигини голибларга хос қатъият ва шафқатсиз билан маълум қилган эди. Орадан бирмунча вақт утганига қарамай, Петербургда Қўқон хонлиги масаласи ҳал бўлавермагач, сентябр ойи охирларида фон Кауфман янгича қарорга келади: гуё Насриддинхон ўрисларга қарши курашда иштирок этмаганлигини, ўз отасига қарши чиқишига сохта Пулатхоннинг тазйиқ ва қутқуси сабаб бўлганлигини ҳисобга олиб, у Туркистон генерал-губернатори томонидан Қўқон хони сифатида расман эътироф этилади. Шу баҳонада *«22 сентябрда Насриддин билан битим тузилди. Битимга кўра у ўзини рус подшоҳининг хизматкори деб эътироф этди, ҳар йили 500 минг сўм бож тўлашни зиммасига олди»* (Энциклопедический словарь, том XV а, С. Петербург, 1895, 623-бет).

Айни вақтда асосий диққат ўрислар учун ҳаммадан кўра хавфлироқ бўлган сохта Пулатхонни йўқотишга қаратилди. Шу йўлда Насриддинхон аскарларидан ҳам фойдаланиб, уни 1876 йил февралда асир олинадиган ва Марғилонда дорга осиб юборилади. Ундан илгарироқ, январ ойи охирида, гуё Насриддинхон ўрисларга қарши кайфиятдаги гуруҳлар билан, Тошкентдан Қўқонга қочиб борган Абдулмўмин ва собиқ Ўратепа беги Абдугаффор билан яқинлашди деган баҳона остида генерал Скобелев қўмондонлиги остидаги ўрис қўшинлари шитоб билан Қўқонни янгидан забт этадилар, Насриддинхон ҳукмронлигига абадий чек қўядилар. Бу ҳақда ҳам ўша давр матбуотида баъзи маълумотлар сақланиб қолган. *«Унинг (Насриддинхоннинг демоқчи — Ш.Ю.) хонлик муддати калтаи кўтаҳ бўлди, — деб ёзади «Туркестанские ведомости» 1876 йил 24 февралда. — Узоқни кўрмайдиган ва ақли ноқис Насриддинхон русларга душман кайфиятдаги гуруҳларга қўшилиб шухрат қозонмоқчи ва тахтини мустаҳкамламоқчи бўлди. У сарбозларни йигиб, Тошкентдан Қўқонга қочган Абдулмўмин ва Абдулгаффорларни (кейингиси собиқ Ўратепа беги) ўз ёнига олди. Генерал Скобелевнинг кутилмаганда шитоб билан ҳаракат қилиши хоннинг режаларини*

бир зарбадаёқ барбод қилди. Рус қуролининг жозибаси шунчалар кучли эдики, ҳаракат қилиш вақти етганида хон бутун жасоратини бой бериб, генерал Скобелев талабларига мутелик билан бўйсунди. У қўлидаги тупларни топшириб, казак аскарларига итоат қилганича Хужандга жўнаб кетди».

Насриддинхон ҳукмронлигининг сўнги кунлари ҳақида батафсил гапирётганимизнинг боиси шуки, у январ охиридаёқ тахтдан узил-кесил маҳрум қилинган ҳолда, Оренбург сурғунида яшаётган Худоёрхон 1293 ҳижрий йилнинг 24-муҳаррамида, яъни 1876 йил 20 февралда Насриддинхонга Қўқонга мактуб йўллайди. Бинобарин, бу вақтда Худоёрхон Қўқон воқеаларидан ҳам, ўгли Насриддинхоннинг тахтдан абадулабад ағдарилганидан ҳам беҳабар бўлган. Форс тилида ёзилган бу мактубнинг тўла матни кейинчалик, 1890 йил 3 октябрда, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 39-сонида русча таржимаси билан биргаликда эълон қилинган. Ҳажми анча катта бўлган бу мактуб матнидан маълум бўлишича, Худоёрхондан сўнг Қўқон тахтига ўтирган Насриддинбек узини шу тариқа иш тутишга мажбур қилган омиллар ҳақида отасига батафсил изоҳ бериб, махсус мактуб йўллаган. Собиқ хоннинг янги хонга мактуби фарзандининг ўша изоҳларига жавоб тариқасида битилган. Худоёрхон мактубида айтилишича, аввал у атрофдагиларнинг гийбат ва миш-мишларига ишониб, Насриддинбекдан хафа бўлган, лекин кейинчалик ўглидан олинган мактубдан бутун ҳақиқатни англаб, унга тўла рози-ризолик беради, Қўқон тахтига ўтирганлиги билан муборакбод этади. Собиқ хон ўзи тахтда ўтирган вақтида гараз аҳлининг, ҳавойи нафсининг йўлидан бориб, Худо амрини, шариат йўлини адо этишига халал етганини айтади, олдинги ва кейинги барча гуноҳларидан тавба қилади.

Худоёрхон ўзининг тож-тахтга, бу дунё ҳою ҳавасларига хоҳиши бутунлай сўнганини, энди қолган умрини тоат-ибодат ва тавба-тазарру билан ўтказишга қатъий қарор қилганини Ҳақ Таоло ва Расулиллаҳни шафеъ келтириб айтади.

Айни вақтда собиқ хон эндигина тахтга чиққан фарзандига ўзи йўл қўйган гумроҳликлардан эҳтиёт бўлишни, шаҳар ва қишлоқлардаги барча фуқароларга, хусусан уламолар билан сипоҳиларга ҳамиша

меҳр-шафқатли, оқибатли бўлиш зарурлигини таъкидлайди.

Лекин Худоёрхоннинг бу мактуби ёзилган вақтда, илгарироқ айтаганимиздек, Насриддинхон руслар томонидан тахтдан ағдарилиб, отаси сингари Тошкентга олиб кетилган, Қўқон хонлигининг бутун ҳудуди Россия императори ҳукмфармолигига ўтказилгани ҳақида Петербургдан келган фармон Қўқон фуқароларига ўқиб эшиттирилган, императорнинг 19 февралдаги фармонига мувофиқ Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фаргона вилоятини ташкил этиш ишлари бошлаб юборилган эди. Шу важдан ҳам бу воқеаларнинг барчасидан беҳабар собиқ Қўқон хони томонидан Оренбургдан ёзилган мактуб унинг юртига қачон етиб келганлиги ва Тошкентдан тез орада Владимир сурғунига жўнатилган Насриддинхонга етган-етмаганлиги маълум эмас. Хат 1890 йил кузининг бошида Тошкентда ташкил этилиб, Фурқат, Муҳиддинхўжа каби маърифатпарварларнинг асарлари орқали маҳаллий халқ орасида кенг шуҳрат топган виставкада экспонат сифатида қўйилган ва «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган пайтда эса Насриддинхон аллақачон ҳаётдан кўз юмган эди.

Сўнги Қўқон хонининг ватанжудоликда, тутқунликда ўз тўнғич фарзандига йўллаган бу мактубида ўқувчини ўйлатадиган, ибратли жиҳатлар анчагина. Биринчидан, йирик ҳукмдорлар, одатда тож-тахт қўлдан кетиб, барча имкониятлардан мосуво бўлгандан кейингина кўзлари очилиши, ҳақиқатни англаши, атрофини ўраб олган кўплаб хушомадгўй амалдорларнинг аслида кимлар бўлганлиги хусусида тўғри хулоса чиқаришлари, дўстни душмандан ажрата биладиган ақл-идрок касб этишлари борасида ўйлаб қоласан киши.

Одатда ўзининг бегуноҳ фуқароларига, содиқ мулозимларига қилган ноҳақ ишларини, фожеаларга сабаб бўлган бемаъни хатти-ҳаракатларини, турли даврларда шариатга хилоф йўл тутганлиги ва бошқа гуноҳларини мушоҳада этишга олиб келадиган мулоҳазакорлик ҳам, нариги дунёни ўйлаб, барча гуноҳларидан астойдил тавба-тазарру қилиш, покланиш истаги ҳам шундан кейин пайдо бўлади.

Шуларнинг ўзигина эмас. Ҳаётнинг бу қадар заҳролуд сабоқлари собиқ ҳукмдорларни энди мамлакат

қай тариқа бошқарилса, раъиятга, амалдорларга, сипоҳиларга, уламоларга қай тариқа муносабатда бўлинса эл-юрт тинч, обод, фаровон бўлиши мумкинлиги борасида тўғри хулосага келиш имконига ҳам эга қилади.

Энди улар мамлакатни бошқаришнинг мутаносиб йўллари хусусида тўғри хулосалар чиқариш билангина чекланмай, юрт тепасида турган бошқа ҳукмдорларга тўғри маслаҳатлар бериш, насиҳатлар қилиш лозим деган қатъий фикрга ҳам келадилар.

Собиқ Қўқон хони ўзига хиёнат қилиб, тахт душманлари қўлида ўйинчоққа айланган, падари бузруквори устига катта қўшин тортиб келиб, Фурқат сўзлари билан айтганда, уни «ҳайрат мақомида қолдирган» беш кунлик хон Насриддинбекка босиқлик билан насиҳат қилишни, уни инсоф ва адолат билан юрт бошқаришга, хусусан, муқаддас шариатимизни маҳкам ушлашга, сипоҳиларга меҳрибон, қариялар, етим-есирларга шафқатли бўлишга, аҳли илмларга алоҳида таъзим бажо этишга даъват қилишни ўз оталик бурчи, инсонлик бурчи деб билади. Лекин минг афсуслар бўлсинки, юқорида қайд этганимиздек, Россия императорининг, Туркистон генерал-губернаторининг, бошқа кўпдан-кўп ўрис босқинчиларининг ҳийла-найранглари, зўравонликлари туфайли бутун Қўқон хонлиги ҳудуди босиб олинганлиги, гўё хонликдаги фуқароларнинг ўз хоҳиш-иродасига кўра (ёлгончилик ва шармандаликнинг бу даражага бориши камдан-кам курилади) Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фаргона вилояти ташкил этилиши борасида «император ҳазратларининг фармони олий»лари эълон қилинганлиги гурбат кунжида сўнгсиз азоблар чекаётган Худоёрхоннинг аччиқ ҳаёт сабоқларидан келиб чиқиб кўрсатган бу йўл-йўриқларининг рўёбга чиқиш йўллари хитой деворидек тақа-тақ беркитиб ташлаган эди.

Собиқ Қўқон хонининг фожеали қисмати ҳам, у гоят танг бир вазиятда ўзининг бутун ҳукмфармолик даври устидан чиқарган аччиқ ҳукм ҳам кишиларга узоқ-узоқ замонларгача сабоқ бўлади, деб уйлаймиз.

ҲАЖ САҒАРИ ВА ХОННИНГ ВАҒОТИ

Сунгги Қуқон хонининг Оренбург сурғунидаги фожиаларга тула ҳаёти икки йилдан зиёдроқ давом этади. Тарихий манбаларнинг гувоҳлигича, Худоёрхон 1877 йил 12 ноябрига утар кечаси ҳажга бориш мақсадида бир неча яқин кишилари билан бирга Оренбургдан махфий равишда жўнаб кетади. Кутилмаган бир вақтда, махфий жўнашининг сабабларини собиқ хон ҳаж зиёратидан бўшаб, хорижий мамлакатларда олис муддат сарсон-саргардон кезганидан, кўп кўнгилсизликларни бошидан кечириб, огир касалликдан фориг бўлганидан сўнг Туркистон генерал-губернаторига авф сўраб ёзган бир мактубида қуйидагича изоҳлайди:

«...Оренбурх губирнатуридин Маккага жавоб ис-тадим. Жавоб бермади. Боҳузур жойимизда утурад-дук. Ва яна бир пора одамларимизни тарафидин гу-бернатурга шикоят қилибдурларки, от олди ва яна одам жам қилур дебдурлар. Бир неча одамлар ул тарафдун бизга хабар бердиларки, губирнатур баҳ-дур сиздин кўб ранжибдур деб сўзланди. Ва бу сўз-лардин сўнгра мусофироти асар қилди, ноҳақ сузлар бизнинг ҳақимизда сўзланди. Бу аснода уюмизга уг-ри келди ва яна бир хафалиқ тушти. Ундин сўнгра бир ваҳима туштики, бир кеча келиб ўлдурурлар деб. Фикр этдимки, Маккага кетмак яхшидир деб. Кетмакни ихтиёр қилиб, бир хат битиб уйимизда қўйдуқки, биз тарафдин кимга зиён бўлмасун деб, Макка тарафка чиқиб келдик».

Биз илгарироқ фикр юритган Оренбургдан Насриддинхонга форс тилида битилган мактуб услуб-нинг гоят равонлиги, анъанавий ибораларга ниҳоят-

да бойлигига қараганда, хоннинг илтимосига кўра зукко ва билимдон бошқа бир одам томонидан ёзилган, деган тасаввур қолдиради. Кучирма келтирилган кейинги мактубнинг услуби ҳам, бутун руҳи ҳам у Худоёрхоннинг ўзи томонидан битилган, деган хулосага келиш учун асос беради. Зотан ҳали Оренбургда эканида хоннинг ёнида у билан бирга борган анчагина одамлари, жумладан, махсус хаттотлари ҳам бўлган деган фикр устун келади. Хон она юртидан жўнаб, дарбадарликда узоқ муддат кезганидан кейин унга рисоладагидек хат ёзиб берадиган кишилар атрофида қолмаган ва генерал-губернаторга мактубни ўзи билганича ёзаверган деб уйлаймиз.

Худоёрхоннинг бахтсизликлар билан тўлиб-тошган ҳаж сафари ҳақида, бегона юртларда унинг бошига тушган сўнгсиз мусибатлар ҳақида архивларда, ўша давр вақтли матбуотида анчагина ҳужжатлар, маълумотлар сақланиб қолган.

Хўжанддан Тошкентга келиб, бирор ҳафта чамаси яшаганидан сўнг Худоёрхонни генерал-губернатор гўё Петербургга «оқ подшо» ҳузурига юбораётгандек бўлиб, қўйинини пуч ёнгоққа тўлгизиб сафарга жўнатганлиги маълум. Айни вақтда Оренбургнинг ўша вақтдаги губернатори Крижановскийга хонни узоқ муддат уй қамоғида сақлаш ҳақида ҳам махфий буйруқ берилган эди. Император ва генерал-губернатор тузоғига илинган Худоёрхон уй қамоғида икки йилдан зиёдроқ вақт қон-зардоб ютиб яшайди.

Чорак асрдан ортиқ давр мобайнида ҳашаматли саройда, жаннатмисол боғ-бўстонларда давр-даврон сурган хон Оренбургга келгач, сотиб олган оддий тахта уйда қанчалар дилгир ҳолда яшаганини тасаввур этиш қийин эмас. Бекордан худо безор деган ҳикматли мақолга амал қилган Худоёрхон диққинафас уйдан чиқиб, от бозорига борар, ўзи илгаридан яхши кўрган хилма-хил отларни савдолашиб олар, уларни парваришлар эди. Аммо унинг ана шу арзимас овунчоғини ҳам кўп кўрган, пашшадан фил ясаб, Оренбург губернаторига гўё Худоёрхон ёмон мақсадда от ва одам йиғяпти, ундан эҳтиёт бўлиш керак, дея чаққан ганимлар ҳам топилди. Унинг уйига ўғри туширдилар, бу ҳам етмагандек, губернатор сендан даргазаб бўлиб юрибди, яқинда бир балога учрасанг керак, дея қутқу солдилар.

Шундай танг бир вазиятда, 1877 йилнинг 12 нояб-

рига ўтар кечаси Худоёрхон ёнига тўрт ишончли одамни олиб Оренбургдан қочади. Собиқ хоннинг қаёққа қочганлиги, тақдири нима бўлганлиги анча вақтгача номаълум ҳолда қолади. Орадан етти ойдан ортиқроқ фурсат ўтгач, «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1878 йил 21 июндаги сониди қуйидаги хабар пайдо бўлади:

«Айтадурларким, Урунбурхдин кетган Хуқандни илгариги хони Худоёрхон ўзини танитмасдин қазоқия либосини кийиб, Туркмония саҳросидан ва Бухор вилоятларидин утуб, Афғонистонга тобе Тахтапулга борибдур. Чунки Тахтапулга боргондин сунг Шералихоннинг (Афғонистоннинг ўша вақтдаги амири, яъни бош ҳукмдори — Ш. Ю.) Кобилдин юборган фармойиши бўйинча Худоёрхоннинг қўлидаги барча пулларини олиб, ўзини Эрон мамлакатига утказиб юборибдур».

Оренбургдан ҳаж ниятида йўлга чиққан Худоёрхоннинг қанча маблағи бўлганлиги марғилонлик шоир Ҳавоий-Умидийнинг кейинчалик яратган «Мактубчаи хон» манзумасида:

Ўзин нақдидин эллик минг сўм отиб,
Миниб от узра қочти йўлга солиб,

мисраларида ифодаланади.

«Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган юқоридаги хабардан сунг орадан тўққиз ой чамаси вақт ўтгач уша газетада Худоёрхоннинг чет элдаги қисмати хусусида яна бир материал чоп этилади. Мана унинг матни: *«Илгари вақтларда Хуқандга хон бўлиб тургувчи ва охир вақтда Урунбурх шаҳрига бориб истиқомат қилган Худоёрхон ўтган йили Урунбурхдин қочиб кетган эди. То алҳол қайга боргондин маълум хабар етушган йўқ эрди. Аммо ушбу яқинда Макка мазмаъидин қайтиб келган бир ҳожи Худоёрхон тўғрисида айтган хабаридин зоҳир бўладурки, ушбу йил Худоёрхон Макка мазмаъига бориб ҳаж қилгон экан. Худоёрхон хонлиг вақтида бир кишини шаҳардин бадарга айлаб, тасарруфидаги амволларини хазинага олиб, ўзини ҳайдаб юборгондин сунг ул бечора ночор ҳажга бориб, бир неча йилдин буён ушал тарафларда тургон экан. Чун Худоёрхон ҳаж учун Макка мазмаъига борганда ул киши Худоёрхонни кўруб: Эй, ноинсоф, манга мунча жабрзулм қилиб, ахийри ўзунгинг ҳам аҳволинг шул*

булдиму? — деб тош бирла огзига уруб, Худоёрхонни тишини синдирибдур.

Баъдаз он хон ўшал ерни улуглариға арз қилиб, урган киши билан тафтишга тушган экан. Аммо ишлари нечук бўлуб битушгани маълум эмасдур. Ба ҳар тақдир худ шу қунларда Худоёрхоннинг ўзи Шом шаҳрида тургон эмиш» (25 апрел 1879 йил, 9-сон).

Худоёрхон ҳаётининг шундан кейинги ҳафта ва ойлари ҳақида икки йирик мутахассиснинг, яъни филология фанлари доктори Собиржон Иброҳимов ҳамда манбашунос олим Фузаил Исломовнинг анча йил илгариги қайдлари мавжуд.

Чунончи, Собиржон Иброҳимов «Меҳнат ва турмуш» ойномасининг 1971 йил 5-сонида Худоёрхон Қўқон тахти ҳукмдори экан вақтида бу юртдан бадарга қилинган киши билан собиқ хоннинг бир-бирига дуч келиб қолиши Бағдод шаҳри бозорида воқеъ бўлганини айтгач, «Худоёрни Бағдоддан олиб кетаётганларида йўлда унинг тоби қочиб қолади. Карвонлар Афғонистоннинг Мазори Шариф деган шаҳрида тўхтайдилар. Худоёрнинг касали тобора зўрайиб, шу ерда вафот этади. Уни шу ердаги Каррух қабристонига дафн этадилар», деб ёзган эди.

Фузаил Исломов эса ўз шахсий кутубхонасидаги Фузулийнинг ноёб девони бўш саҳифаларидаги бир қайдида қайинбобоси Тожиддинхон эшон ҳаж сафаридан қайтар чогида Ҳижоз ёки Ироқдан бошлаб Худоёрхон билан ҳамсафар бўлгани, Бағдоддаги кўнгилсиз воқеадан сўнг тез орада хон қаттиқ бетоб бўлиб қолгани ва ниҳоят Каррух манзилига етгач вафот этганлиги, ўша ернинг ўзида дафн этилганлиги ҳақида маълумот беради.

Кейинчалик, муаррих Акмал Ақрамнинг «Худоёрхон қаерда ўлган?» сарлавҳали мақоласи «Туркистон» рўзномасида эълон қилиниши билан собиқ Қўқон хонининг ватанжудоликдаги фожиали қисмати ҳақида бир қанча янги факт ва ҳужжатлар ҳам маълум бўлди.

Хон ҳаждан она юртига қайта олмай, Афғонистоннинг Каррух деган жойида вафот этганлиги юқорида биз номларини атаган тадқиқотчилардан ташқари, инқилобдан олдинги вақтли матбуотда, жумладан, Худоёрхоннинг иккинчи ўгли Муҳаммад Аминбек «Туркистон вилоятининг газети»да 1894 йил 22 мартда эълон қилдирган «Фарғона музофотининг

хонлари хусусидаги воқеотлар» сарлавҳали чўнг ва қизиқарли материалда ҳам аниқ-таниқ қайд этилган.

Бироқ сўнгги Қўқон хонининг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида қатъий ва аниқ фикр айтилган маълумот ҳозирча ҳеч қаерда учрамайди. Шунини айтиш кифояки, бизга маълум тарихий манбаларнинг бирортасида ҳам бу саналар умуман кўрсатилмаган. Ҳатто Ўзбек Қомусидек мўътабар манбада ҳам Худоёрхон ҳақида мақола бериларкан, унинг «туғилган ва ўлган йиллари номаълум» дейилган.

Ажабо, Қўқон хонлигидек ажиб бир диёр ҳукмдорлигидан маҳрум этилган шуҳратли хон орадан тўрт йил чамаси ўтгач гурбатда ҳаётдан кўз юмсаю унинг на туғилган, на ўлган санаси ҳамюртларига умуман маълум бўлмаса! Ахир, бошқа маданий халқлар ўзларининг етти-саккиз аср аввал ўтган подшоларининг туғилган ва ўлган йилларинигина эмас, балки кун ва соатларини ҳам аниқ билишади-ку! Наҳотки, юз ўттиз йил давом этган рус мустамлака қуллиги даврида ҳеч бир кимса сўнгги Қўқон хони биографиясига оид шу муҳим жиҳат билан қизиқмаган бўлса! Ундан олти ўғил, беш қиз, ўнлаб неваралар, юзлаб яқин қариндош-уруғлар қолган-ку! Қолаверса, Туркистоннинг ҳамма ерини илма-тешик қилиб ташлаган рус тадқиқотчилари, улар билан ҳамкорлик қилган неча-неча ўзбек зиёлилари бор эди-ку! Ўшалардан қолган меросни текширилса, бир иш чиқмасмикин?

Ҳа, бали! Чин кўнгилдан йигласанг, сўқир кўздан ёш чиқар, деганларидек, худди рус тадқиқотчилари Худоёрхоннинг туғилиш ва вафоти саналари билан қизиқиб, калаванинг учини чиқариб кетган эканлар. Чунончи, 1895 йилда Санкт-Петербургда чоп этилган «Энциклопедический словарь»нинг XVа жилдида берилган Қўқон хонлиги ҳақидаги махсус мақолада Худоёрхон биринчи марта тахтга 1845 йилда, 16 ёшида ўтқазилганлиги аниқ қайд этилган. Хоннинг вафоти санасига оид маълумот эса инқилобдан олдинги Туркистонда биринчи ўзбекча газетага 34 йил муҳаррирлик қилган (1883-1917 йиллар оралиғида) Н. Остроумовнинг Россия пойтахти нуфузли журналларидан бирида чоп этилган мақоласида берилади. Худоёрхон ҳали Оренбургдан ҳаж сафарига йўл олмаган вақтдаёқ Тошкентда генерал-губернаторлик маҳкамасида иш бошлаган Остроумов кейинчалик газета муҳаррири сифатида ўлка-

да рўй бериб турган сиёсий воқеаларнинг барчасидан биринчи манбалар асосида хабардор бўлиб турган. У газета муҳаррирлигига ўтиши биланоқ Худоев ва унинг авлодлари тақдири билан қизиққанлиги, собиқ хоннинг ўша вақтда Тошкентда истиқомат қилиб турган ўғиллари билан алоқа боғлаганлиги, улардан Муҳаммад Аминбек ҳамда Ибн Яминбекни ўз газетасида ҳамкорлик қилишга жалб этганлиги маълум.

1888 йил июн ойида Остроумов Худоевнинг энг сеvimли фарзанди Ўрмонбек вафотига бағишлаб яратилган марсия матнини Сатторхон ёрдамида амалга оширган русча сўзма-сўз таржима билан биргаликда «Императорлик рус археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахбороти»да чоп этириш учун тайёрлар экан, унга ёзган кириш мақоласида Худоев ва унинг оиласи ҳақидаги маълумотларни хоннинг иккинчи ўғли Муҳаммад Аминбекдан олганлигини қайд этади. Гоят қимматли тафсилотларга эга бўлган ўша мақолада Н. Остроумов: *«Туркистонда Ўрмонбек тўрт йил яшаш учун Тошкентга кўчиб келди»*, деб ёзади. («Ахборот», 1890 йил, IV жилд, 279 саҳифа).

Шу тариқа сўнги Қўқон хонининг таваллуди ҳамда вафотига доир аниқ саналар ўша даврнинг синчков тадқиқотчилари томонидан кейинги авлодлар учун муҳраб қолдирилганлиги маълум бўлади.

Энди Худоевнинг ҳаж сафарига қайтайлик. «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1879 йил 25 апрел сонидида маълумот берилган, Худоев ҳам иштирок этган ҳаж мавсуми, синхрон жадвалдан аниқланишича, 1878 йилнинг ноябр ойи охирига тўғри келади. Собиқ хоннинг ҳаж сафарига тааллуқли кўпгина маълумотлар архив ҳужжатларига, инқилобдан олдинги даврий ва нодаврий матбуот материалларига, шунингдек хонга қариндошлиги бор баъзи кишиларнинг ҳикояларига асосланиб, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасининг 1991 йил 17 май сонидида чоп этилган «Фурқат, шахзода Фансурулло ва генерал Жўрабек» сарлавҳали мақоламизда келтирилган эди. Муаррих Акмал Акрамининг «Туркистон» рўзномасида босилиб чиққан мақоласида берилган Худоевнинг ҳозиргача илмда маълум бўлмаган шахсий мактубидан бу ҳаж сафарига оид баъзи янги тафсилотлар ҳам маълум бўла-

ди. Чунончи, мактубда айтилишича, Маккада собиқ хоннинг қўлига ёмон яра чиқади ва шу туфайли кўп қийинчиликларни бошдан кечиради. Келинг, бу гапларни хоннинг ўз тилидан эшита қолайлик: «Маккада қўлимизга бир жароҳат чиқди ва бу жароҳатдин дўхтири Макка бир неча гўштларни кесиб олди ва яна олти ой Маккада турдук. Жароҳат яхши бўлмади ва яна бир неча одамлар сўзларики, «Ҳиндустонда куб яхши дўхтурлар бор», дедилар. Ул сабабдин Бумбайга келдик. Дўхтири инглис жароҳатни кўрди, дори ва дармон қилди. Муддати беш ой Бумбайда турдук. Жароҳат яхши бўлди... Шаъбони муаззамнинг йигирма олтисиндадур дарбанди Бумбайдин чиқуб ва ба тарафи Макка кетганимни сабабидин аҳволотимизни хабарингизга билдирмак учун ёзуб ога Абдулрахим ога Абдулазиз ўглини қўлидин бул қогозни юбордук».

Худоёрхон мактубни ога Абдулрахим ога Абдулазиз ўгли қўли билан генерал-губернаторга етказилишинигина айтиб қолмай, мабодо генерал-губернатор собиқ хоннинг «аҳволотидин хабар олмоқчи бўлса», уни яна ога Абдулрахим билишини алоҳида таъкидлайди.

Худоёрхоннинг Туркистон генерал-губернатори фон Кауфман билан, ўз юртида қолиб кетган фарзандлари билан алоқа ўрнатишида асосий воситачи вазифасини бажарган бу шахс ким бўлганлиги, унинг бегона юртларда собиқ Қўқон хони билан қандай танишгани, қандай меҳрибонликлар кўрсатгани, Худоёрхон ҳаётининг сўнгги ойларидаги бошқа баъзи тафсилотлар ҳақида маргилонлик шоир Ҳавоий-Умидийнинг «Мактубчаи хон» манзумасида ҳам бирмунча қимматли маълумотлар учради. Унда тасвирланишича, ога Абдулрахим Ҳиндистонга тижорат билан бориб, уй-жойлик бўлиб қолган. Уша 1878 йили у ҳам ҳаж қилмоқчи бўлади ва Жиддани зиёрат қилиш чоғида хон билан кўришиб, ўшандан кейинги ойларда деярли ҳаминша бирга бўлади. Хон Бумбайда жароҳатдан қутулиш учун беш ой худди шу ога Абдулрахимбек ҳовлисида яшаб қолади. Манзумада нақл қилинишича, шу орада:

Ки шоҳи Инглисдин чиқти буйруқ,
Бу ерда турмасун деб хон, бўлуб уқ.
Ки то уч кунгача қолмай йўқолсун,
Хабар етмай чиқиб тез, йўлни олсун.

Бу маҳкумдин чиқиб бошқа вилоят,
Бориб ором олсун ул саломат,

деган буйруқ чиқади. Шундан сўнг дўстининг маслаҳати билан хон Бағдодга йўл олади. Бағдодда кўп кўнгилсиз воқеаларни бошдан кечирган Худоёрхон Бўмбайга хат ёзиб ога Абдулрахимни ўз ёнига чақириб олади. Икки қадрдон Бағдодда олти кун бирга туриб, кейин Истанбулга борадилар. Истанбулда ога Абдулрахим хоннинг тўрт мактубини Россия элчихонасига топширганлиги ҳам манзумада қайд этилган. Хоннинг императорга мурожаатига Туркистонда ва Петербургда қандай муносабатда бўлинганлиги, шундан сўнг рўй берган воқеалар ҳақида ҳам манзумада анчагина қизиқарли маълумотлар борки, улар хусусида кейинроқ фикр юритамиз.

Ҳозирча Худоёрхоннинг вафот этган санаси билан боғлиқ масалага қайтиш лозим деб ўйлаймиз. Акмал Акрам «Туркистон» рўзномасидаги мақоласида Худоёрхон Истанбулдан йўллаган мактубга тўхталиб, «1881 йил бошларида Оренбург генерал-губернатори Крижановский номига Константинополдан собиқ Қўқон хони Худоёрхондан мактуб келади» деб ёзади ва ундан кейинги баъзи воқеаларни эслатгач Худоёрхон 1882 йилнинг ёз ойларида, 51 ёшида оламдан ўтган деган қатъий тўхтамга келади.

Лекин бу мулоҳазада баъзи мунозарали нуқталар мавжуд. Биринчидан, муаллиф Худоёрхоннинг Оренбург губернатори Крижановскийга келиб тушган мактубини қайси манбага кўра 1881 йил бошларига нисбат бераётганини айтмайди. Мулоҳаза қилиб кўриладиган бўлса, у вақтлардаги мактубларда одатда ҳижрий сана қўйилган. Мақола муаллифи эса, шундай сана қўйилган-қўйилмаганини ҳам айтмайди, мабодо қўйилган бўлса, хилма-хил талқинларга йўл бермаслик учун у санани мелодий санага айлантиришдек мураккаб вазифани ҳам зиммасига олмайди. Шу ваздан Худоёрхон мактубининг Оренбург губернаторига худди 1881 йил бошларида етиб келганлигига ўқувчи мустаҳкам қаноат ҳосил қила олмайди. Иккинчидан, Акмал Акрамнинг Худоёрхон 51 ёшда вафот этганлиги хусусидаги фикри билан биз илгарироқ айтган рус тадқиқотчиларининг XIX аср охирида ёзиб қолдирган фикрлари ўртасида номувофиқлик келиб чиқаяпти. Негаки, 1895 йил нашри бўлмиш

«Энциклопедик лугат»да Худоёрхон 1845 йилда, 16 ёшида илк бор Қўқон хонлиги тахтига утирганлиги қайд этилган бўлса, Н. Остроумовнинг «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахборот»ида 1884 йилда босилган материалида хоннинг вафоти 1879 йилда деб кўрсатилган «Туркистон» рўзномасидаги мақолани «Энциклопедик лугат» билан қиёс қилсак, Худоёрхон Акмал Акрам ёзганидек, 51 ёшда эмас, балки 53 ёшда вафот этган бўлиб чиқади. Учинчидан, Н. Остроумов Худоёрхоннинг вафоти санасини 1879 йил деб кўрсатиши ўқувчини кўпроқ ишонтиради. Чунки хон 1877 йил кеч кузида Оренбургдан қочган вақтда ҳам, уни вафот этди деб ҳисоблаётгани 1879 йилда ҳам Н. Остроумов Тошкентда истиқомат қилар ва генерал-губернаторлик доираларига жуда яқин турган одам сифатида ўлкадаги бундай воқеалардан яхши хабардор эди. Н. Остроумов гоят синчков, фактларга ўта эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлган тадқиқотчи ҳам эканини ҳисобга олсак, унинг фикри янада ишонарлироқ туюлади.

Шу ўринда ўзимнинг бир мақоламда йўл қўйилган ноаниқликни ҳам кўрсатиб ўтмаслик инсофдан бўлмас эди. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида эълон қилинган «Фурқат, шаҳзода Фансурullo ва генерал Жўрабек» сарлавҳали мақолада Худоёрхоннинг Туркистон генерал-губернаторига ого Абдулраҳим воситасида юборган мактубига эга бўлмаганим сабабли Худоёрхон ҳаж зиёратидан сўнг Афғонистоннинг Мазори Шариф шаҳрига келгунча ўтган вақтни икки-уч ой ҳисоблаб, «хон 1879 йил биринчи чорагида Карруҳда бўлган» деган тахминий фикрни айтган эдим. Кейинги вақтда топилган хон мактублари, шунингдек илгарироқ фикр юритганимиз Умидий-Ҳавоийнинг «Мактубчаи хон» манзумаси Худоёрхоннинг ҳаж зиёратидан кейинги сафар маршрутига ҳам, у Мазори Шарифга етиб келган сана масаласига ҳам баъзи ўзгартишлар киритишни тақозо этмоқда. Бўмбайдан жўнаб кетиш чоғида, яъни 1879 йил 3 августда Туркистон генерал-губернаторига юборилган мактубнинг ўзиёқ у Мазори Шарифга 1879 йил биринчи чорагида етиб келиши асло мумкин эмаслигини исботлайди. Иккинчидан, Худоёрхон ўша мактубда Бўмбайдан чиқиб, Макка тарафга кетганини маълум қилган бўлса ҳам унинг Маккага қайтиб борганини кўрсатувчи далиллар ҳо-

зирча йуқ. Аксинча, Умидий-Ҳавоийнинг юқорида зикр этилган манзумасида Бўмбайдан инглиз маъмурлари тазйиқи билан чиқариб юборган хон турри Бағдодга борганлиги, у ерда ниҳоятда абгор бўлиб, дўсти ого Абдулрахимга мактуб ёзиб, уни ўз ёнига чақириб олганлиги айтилади.

Энди Худоёрхон Бағдодда ўзининг аламзада ҳамюртига дуч келиб, улар ўртасида бўлиб ўтган кўнгилсиз машмашалар ҳақидаги хабар «Туркистон вилоятининг газети»да 1879 йил 25 апрелда босилганини эслайлик. Уша хабар охирида «ушбу кунларда Худоёрхоннинг ўзи Шом шаҳрида тургон эмиш», дейилган. Бинобарин, Худоёрхон Бағдодга икки марта, биринчи гал Бўмбай сафаридан олдин, иккинчи гал Бўмбай сафаридан қайтишда бўлган, деган хулоса келиб чиқади. Мазори Шарифга эса Худоёрхон 1879 йил кузида етиб келган деб ҳисоблаш мумкин. Чунки Бўмбайдан Бағдодга бориб, у ердан дўсти ого Абдулрахимни ёнига олиб, Истанбулга бориб, то Афғонистоннинг Мазори Шарифига етиб келгунча ордан бир-икки ой муддат ўтмай иложи йуқ.

Шуларга асосланиб, Худоёрхон вафотини 1879 йил охири деб ҳисоблаш мақсадга мувофиқроқ кўрилади. Н. Остроумов кўрсатган сана мантиқи шуни тақозо этмоқда.

Кези келганда Худоёрхон вафотидан кейинги йиллар билан боғлиқ бўлган ва ҳали тадқиқотчиларимиз назари тушмаган баъзи ҳужжатларни ҳам ўқувчилар ихтиёрига ҳавола этиш фойдадан ҳоли бўлмайди деб ҳисоблаймиз. Уларнинг иккитаси хон вафот этганидан кейинги воқеаларга, император ҳамда генерал-губернаторнинг Худоёрхон фарзандларига муносабатига, яна биттаси эса собиқ Қўқон хони Оренбургга жўнаш арафасида Тошкент бойларидан бирига омонат қолдириб кетган маблағ тақдирига алоқадордир. Худоёрхон 1879 йил 3 августда Туркистон генерал-губернаторига Истанбулдан йўллаган ўша мактубида *«...Бизнинг илтимосимиз буюк подшоҳга шулдурки, бу қилинган гувоҳимизни (рус маъмуриятидан яширин ҳолда Оренбургдан қочиб, ҳажга борганини назарда тутаяпти — Ш. Ю.) авф этсун... Умидимиз жанобингиздин шулдурки, угулларимиз аҳволотидин хабар олурсиз»* дея илтижо қилган эди. Бу табиий бир ҳолдир. Негаки, Худоёрхон яхши таниш бўлган, қайта-қайта мулоқот тутган фон Кауфман бу мактуб

ёзилган вақтда ҳам Туркистон генерал-губернатори лавозимида эди. «Ярим подшо»нинг Худоёрхонга берган қават-қават ваъдалари ватанжудоликда ҳам хоннинг ёдида эди. Шу важдан ҳам у Туркистоннинг бош ҳукмдорига илтимос қилишни лозим кўради.

Кўп масалаларда адашган Худоёрхон энди бу масалада адашмаган эди ҳисоб. Зотан хоннинг мактуб орқали илтимосидан хабар топган императорнинг ўзи ҳам Туркистон генерал-губернаторига «мабодо хон қайтиб келгудек бўлса, унга тегманг, оддий фуқаролар қаторида яшайверсин» мазмунида кўрсатма берганлиги тарихдан маълум. Ҳавоий-Умидий ўз манзумасида императорнинг Худоёрхон мактубига муносабатини, подшоҳ хоҳишига кўра «ярим подшоҳ» хон ўгилларини ўз ҳузурига чақириб, уларга хушxabар етказиб, илтифот кўрсатганлигини қуйидагича тасвирлайди:

Куруб ул императ аъзам хати хон,
Келиб раҳми, қилиб шафқат намоён,
Жонорал ном губирга қилди фармон,
Худоёрхон учун таъкид чандон:
Келиб Тошкандда турсун ўз ишида,
Ҳақи бўлса, олиб бергил кишида.
Бу фармойишни кўрган ҳол губирнод
Худоёрхонни авлодин қилиб шод,
Ҳама фарзандларин таклиф айлаб,
Чақирди хизматига яхши сийлаб,
Деди: боболаринг келгай, билинглар,
Қушулуб жунангиз, тўйлар қилинглар.
Жонорал деди: келди бизга буйруқ,
Аларга кўрсатиб ҳай ийди қуллуқ,
Ҳама авлоди кўнгли шод бўлди
Бузулгон хотири обод бўлди.

Генерал-губернаторнинг хон фарзандлари билан учрашуви манзумада тантанавор руҳ касб этишига қарамай, мустамлака маъмурияти Худоёрхон тақдир билан жиддий қизиққанлиги ҳам, унинг авлодларига айтарлик амалий ёрдам берганлиги ҳам маълум эмас. Орадан йигирма йил чамаси вақт ўтиб, фон Кауфман, Черняев, Розенбах сингари генерал-губернаторлар ҳукмронлиги тугаб, ниҳоят барон Вревский Туркистондаги «ярим подшо»лик фаолиятининг охириги йилини кечираётган 1898 йилнинг 6 январидан «Туркистон вилоятининг газети»да қуйидаги хабар ўзбек ва рус тилларида босилади: «Подшоҳи аъ-

зам император ҳазратлари... марҳамати олий айлаб берган фармойиши олийлари ушбудур: бўлуб утмиш Хуқанд хони Худоёрхон марҳумнинг ўғиллари Сайид Муҳаммад Аминбек ва Сайид Муҳаммад Ибн Яминбек ва аларнинг авлодларини Биз марҳамати олий айлаб, Руссия мамлақатидин потомственный дворянин мансабига мустаҳиқ қиламиз ва Бизнинг ушбу фармойишимизни бажоя келтирмоққа правителствующий сенат мажлиси лозим ва керакли тадбирларни қилсунлар деб».

Ғалати жойи шундаки, Худоёрхоннинг ўғилларидан Насриддинхон ва Ўрмонбек илгарироқ вафот этган, бу фармон имзоланган вақтда Муҳаммад Аминбек ва Ибн Яминбекдан ташқари Муҳаммад Умарбек ҳамда Фансуруллобек ҳам барҳаёт бўлиб, Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётида фаол қатнашмоқда эдилар. Кейинги икки фарзандга дворянлик унвони нега берилмаганлигининг сабаблари номаълум. Айниқса, Фансуруллобекнинг Фурқат билан қалин дўст бўлганлиги, шоир чет эллардан Фансуруллобекка алоҳида эҳтиром билдириб ёзган асарлари «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинганлиги унинг акаларига лозим кўрилган унвондан қолиб кетишига сабаб бўлмадимикин, дея ўйлаб қоласан киши.

Худоёрхон Тошкентда қолдириб кетган моддий бойлик ва бу ўйликнинг қисмати ҳақидаги хабар ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган. «Хуқанд мулкининг бурунги хони Худоёрхон марҳум, — дейилади бу хабарда, — Хуқанд шаҳридин чиқиб, Тошкент шаҳрига келиб Урунбурх шаҳрига утган вақтларида бир тошкандлик катта бойга баҳоси бир юз эллик минг сўмга яқин тилла ва кумуш танга ва қоғоз ақча амонат бериб кетган эканлар. Бой марҳум бўлгондин кейин жаноби хони марҳумнинг варасалари ул марҳум бойнинг варасаларига ул маблағнинг ҳаммасини бир қозининг олдида даъвий қилиб эрдилар. Лекин ул қози сайловдин илгари ул муддаийи молиялар ул қозига тобеъ даҳада эканликларини раъиясига бориб, ул даъвийни бекор қилгон эрдилар. Аммо ул даъвийни сайловдин янгидан сайланган қозиларга сўрамоққа топшурулгон эрди. Сиезд қозилари мазкур тариқа беважҳ, шариатга мухолиф қилгон ҳукми бузиб, янгидан ҳақиқат айлаб сўраб турубдурлар (1890 йил 27 феврал, 2-сон).

Хабарда омонатни олиб қолган тошкандлик катта

бойнинг исми ҳам, хон варасаларининг шаръий даъвосини ўз амали қўлдан кетишидан қўрқиб ҳақиқат қилмаган қозининг кимлиги ҳам айтилмайди. Лекин ҳар қалай, Худоёрхон Тошкентдан жўнаб кетиш вақтида бу шаҳарга қайтиб келишини ўйлабми, ёки фарзандлари корига яратиш мўлжалидами, ўша даврга нисбатан жуда катта маблағ қолдириб кетганлиги маълум бўлади. Бу маблағнинг қуввати ҳақида ўқувчиларда тасаввур ҳосил қилиш учун хабар газетада эълон қилинган 1890 йилда бозорда битта қўй икки сўм бўлганлигини айтиш кифоя. Маблағ қолдириб кетилган 1875 йилда эса пул яна ҳам қадрлироқ бўлган.

ХУДОЁРХОНГА ҲАМДАРД МИСРАЛАР

Худоёрхон, унинг тож-тахти, фарзандлари билан алоқадор кейинги воқеаларнинг аксар қисми шоир Фурқатнинг шундоққина кўз унгида содир бўлди. Худоёрхон тахтни ташлаб, Тошкентга қочишга мажбур бўлган пайтида Фурқат мадрасада учинчи йил таҳсилни тугатган, ҳаёт ҳақида, унинг моҳияти ҳақида жиддий мулоҳаза юритадиган зийрак зиёлига айланиб қолган эди. Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона вилояти маҳкамаси тузилиб, Янги Марғилон руслар яшайдиган шаҳарга айлантирилган йилиёқ Фурқатнинг тоғаси Раҳматулло уша ерда дўкон очиб, савдо ишларини авж олдириб юборди, орадан уч йил ўтгач қўярда-қўймай ўз жиянини ҳам ёнига чақириб олди. Янги Марғилонга бориш қандай мураккаб вазиятда содир бўлганини Фурқат кейинчалик бундай баён қилган эди: *«Мен русия халқидин ихтироз айлаб бормоқни ихтиёр қилмадим. Чунким ул вақтларда русия халқидин бирор одамни бозорга кўрсам, қочиб йироқдин ўтуб кетар эрдим. Ҳатто ўрус бирла сўзлашган одамни ямон кўрар эрдим».*

Коммунистик мафқуранинг зўравонлигини, тадқиқотчилар ва ноширларимизни бичиб қўйганини қарангки, ҳатто Н. Остроумовдек ашаддий шовинист ўзи муҳаррирлик қилган газетада босиб чиқарган юқоридаги парчанинг таги чизилган охириги жумласи совет даврида эллик йилдан ортиқ муддат ичида чоп этилган Фурқат асарларининг бирортасида ҳам учрамайди.

Бу — масаланинг бир томони. Иккинчи томони шуки, Фурқат Янги Маргилонда маҳаллий аҳолининг аризаларини ёзиб бериб, ҳожатбарорлик йўлини тутиши сабаб бўлиб, подшо маҳкамаси ходимлари билан яқиндан алоқа боғлайди, уларнинг кўпгина сирларидан, жумладан, ўтмишдаги хону бекларга, аъёнларимизга, асрий урф-одатларимизга нафрат билан қараганликларидан воқиф бўлади. Булар барчаси эҳтиросли шоир қалбида кечагина шу мустақил юртда ҳукмфармолик қилган, ўрис босқинчиларининг ҳийла-найранг ва зўравонлиги, ўз тахти атрофидаги дўстни душмандан ажратолмайдиган, тож ва амал учун ҳар қандай қабиҳликка тайёр турган калтафаҳм аъёнлар қилмиши туфайли гурбат саҳросига сувсиз балиқдек улоқтирилиб, пировардида ҳоки ҳам ўша ерларда қолиб кетган Худоёрхон шахсига зўр қизиқиш пайдо қилди. Ёки тақдир тақозоси билан ўзи ҳам ватанидан насибаси узилиб, Худоёрхон каби ҳаж қилгандан сўнг борар жойини билмай, бегона юртларда ҳаёт билан видолашишини, атрофида уни ҳурмат қиладиган кишилар бўлгани ҳолда жасади шаҳар ташқарисидagi мусофирлар мазорига дафн этилишини Фурқат олдиндан каромат қилиб билдимикин?

Шуниси ҳам борки, шоир бу катта ишга киришгунга қадар Қўқон хонлиги ҳудудида яшаб, ижод қилган қалам соҳибларининг катта бир қисми Худоёрхон ҳаётига бағишланган қизиқарли асарлар яратган ва ўша асарлар қўлдан-қўлга утиб, халқ орасида кенг шуҳрат қозонган эди. Совет мафкураси ҳукмронлиги йилларида бундай асарларнинг барига ёмонотлиқ қилувчи хилма-хил ёрлиқлар ёпиштириб ташланган. Кўп ҳолларда чинакам истеъдод соҳиби бўлмиш уларнинг муаллифлари баъзан зolim, саводсиз, енгилтак хонни гаразли мақсадларда ошириб-тошириб мақташда, баъзан халқ Россиядан шу қадар шафқатлар кўриб, боши осмонга етиб турган бахтли дамларда ўтмишдаги ярамас хонлик тузумини қўмсаганликда айбланар, тадқиқотчиларимиз муаллифларга ёрлиқ ёпиштиришда ким ўзар уйнашни хуш кўришар эди.

Ўзлигимизни таниб, мустақилликка эришиб, ўтмишдаги қадриятларимизга холис баҳо бера бошланган ҳозирги паллада дўппини олдимизга қўйиб ўйлаб кўрсак, кўз олдимизда бошқа манзара ҳосил бўлади; бошқа мулоҳазалар етакчилик қилади. Энг

муҳими, ўша муаллифларнинг кўпчилиги рус босқинидан, мустамлакачилар оёғи остида табаррук юрт топталганидан қаттиқ изтиробга тушганлар, халқимиз, кам-кўстли бўлса ҳам, келгиндиларга бош эрмай яшаган яқин ўтмишни қўмсаганлар, ўрни-ўрни билан рус босқинининг харобалик элтувчи оқибатларини тагматн орқали бўлса ҳам ўз ўқувчиларига етказганлар.

Фурқат билан деярли бир даврда яшаб ижод этган шоирлардан Ниёзий Хўқандийнинг «Илгор аҳли қиссаси», Мулла Қори Қундузийнинг «Таворихи манзума», Мулла Авазмуҳаммад Сўфи Атторнинг «Туҳфатут таворихи хон», Маҳжур Хўжандийнинг «Тарихи Хўқанд», Шавқий Намангонийнинг «Жангномаи Худоёрхон», Абдулғафурнинг «Зафарномаи Худоёрхон» сингари йирик асарларида сўнгги Қўқон хони ҳукмронлигининг турли даврлари қаламга олиниб, ҳар бир муаллифнинг истеъдод даражаси ва бошқа имкониятлари доирасида ўз ифодасини топган. Бу асарлар таҳлилини бошқа бир фурсатга қолдириб, Фурқат билан бевосита дўст-қадрдон, ҳамфикр, ҳаммаслак бўлган бир неча шоирлар, шунингдек, Фурқатнинг ўзи Худоёрхон хусусида яратган айрим асарлар устида тўхталмоқчимиз.

Аввало, Фурқатнинг бармоқ билан санарли даражадаги вафодор дўстларидан бири бўлмиш Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий хусусида фикр юритиш жоиз куринади. Зотан, Фурқатнинг ўзи «Аҳволот» номли машҳур насрий асарида Қўқон адабий муҳитида кечирган унутилмас дамларини эсларкан: *«Чун ёшим соати умр шабрузида йигирма тўрт шумориға етти, ул вақт Хўқанд вилоятидаги фозилу расотабъ кишилар бирла иттиҳод айлаб, аларнинг суҳбатидин кўб баҳралар топтим ва аср шуаролариким, чунончи Мавлоно Муҳйи ва Мавлоно Муқийм ва Мавлоно Завқий ва Мавлоно Нисбатдурлар, ҳамиша мажлис бунёд айлаб, зодаи табъларимиздин мушоира қилур эрдук ва бир газалда татаббуъ кўргузуб, бир мазмун ҳар навъ ифода топар эрди. Гоҳо ҳамд гулшанидин гул узуб, гоҳи наът нахлистонидин самарчин бўлур эрдук. Ва баъзи вақт ишқ тавсифи ва ҳусн таърифиди газал машқ айлаб ва гоҳи қадимий шуаролар девонларидин бир шўх газални тофиб, анга ҳар қайсимиз алоҳида мухаммас боглар эрдук».*

Бас, маълум бўладики, Фурқатнинг ўтмишдаги

энг забардаст шоирлар газалларига татабуъ ва тах-мислар қилиши, «ҳамд гулшанидин гул узуб, наът нахлистонидин самарчин бўлиши» ундан ёш жиҳати-дан улугроқ, ижодда пешқадамроқ бўлган Муҳйи, Муқимий, Нисбатлар қатори Завқийнинг бевосита иштироки ва кўмагида содир бўлган.

Фурқат ўзининг 18 йиллик умрини ватанжудо-ликда ўтказган энг оғир йилларда у билан ҳам насрий, ҳам шеърий ёзишмалар олиб борган кам сонли дўстларидан бири ҳам Завқий бўлганлиги нодир ҳуж-жатлар орқали бизга маълум. Масалан, 1898 йили Завқий ўзининг бир неча дўстлари билан Ўшга бор-ганида у ердан тижорат иши билан Шарқий Туркист-онга жўнаётган Ҳожи Исҳоқ афанди орқали Фур-қатга ҳам шеърий, жам насрий мактуб йўллаганлиги маълум. Шеърий мактуб «Фурқат» радибли бўлса, унга Фурқат Ёркентдан йўллаган жавоб тариқасида-ги шеърий мактуб «Завқий» радиблидир. Ҳар икки азамат қалам соҳибининг ўша мактублар битилган даврдаги аҳвол-руҳиясини, бир-бирларига ўта меҳри-бонликларини яққол кўрсатувчи бу намуналар ўқув-чилар яхши маълум бўлгани сабабли уларга алоҳида тўхталишнинг ҳожати йўқ деб ўйлаймиз. Лекин Зав-қийнинг насрий мактуби матни ҳозирги ўқувчиларга деярли маълум эмаслиги сабабли унга бир оз бўлса ҳам тўхталиб ўтиш жоиз кўрилади. Гап шундаки, Туркистон генерал-губернаторлигидаги мустамлака амалдорлари Фурқат ватанжудолигининг ҳақиқий са-бабларини халқдан устомонлик билан яширган ва ҳатто шоирнинг энг яқин дўстлари орасида ҳам гўё у саёҳатда, дунё кезиб, маза қилиб юрибди, деган таас-сурот тугдиришга эришган эдилар. Мактубда жумла-дан бундай дейилган: *«Бажаноби киромий қадримиз Ҳожи мулло Зокиржон Хуқандий афандига етиб маъ-лум ва равшан бўлгайки... тобеъинлар ила сиҳат ва саломатдурмиз ва ҳам қиблагоҳингиз ва фарзанди дилбандингиз саломатли маснадида комрондурмиз. Илоҳий, қўб муддатлар саёҳатда саломат бўлгайсиз. Каминанинг хатини манзури назар айлаганда ҳар манзил, ҳар диёрда бўлсалар, албатта карам айлаб бир хабари таъйин юборсалар, рост суҳан бирла оши-нолар қулоғига хушxabар еткурсам. Воқеан, қиблаи ҳақиқийингиз ҳаётида дуоларини олмоқ лозимдур. Негаким, қазосини иодаси йўқтур. Суҳбат ганимат-дур ва ҳам саёҳат тўгрисинда: Саъдий соний киби бу*

олами поёнда ном чиқармоқ ҳар булҳавас кори-бори эмастур. Эндиликда ёр-ошино, падар, модар ва фарзанд ҳузурида кўз кўрушмоқ муяссар улса, бу давлат одамизод аҳлига кам воқеъ бўлур, албатта. Жон биродар, ассалому алайкум».

Мактубдан Фурқатни Қўқон, Маргилон, Хўжанд, Ўш, Тошкент ва бошқа шаҳарлардаги кўплаб ихлосмандлари зўр илҳақлик билан кутаётганликларидан ташқари, шоирнинг падари бузруквори, онаи зори ва фарзанди дилбандининг кўзлари ҳам унинг йўлида нигорон эканлиги ҳақида ҳозирги ўқувчилар учун қимматли маълумотлар берилади. Айни вақтда Фурқатга яқин барча одамлар уни саёҳатда деб тушунганликлари ҳам сезилиб туради.

Тадқиқот мавзуи тақозосига кўра Завқий ва Фурқатнинг шахсий муносабатлари хусусидаги гапларни шу ерда тўхтатиб, Завқийнинг Худоёрхонга бағишланган асарига кенгроқ тўхталиш лозим деб ҳисоблаймиз. Худоёрхон ҳақида унга замондош шоирлар томонидан битилган асарлардан ҳар бирининг яратилиш тарихи ҳам, кейинги тақдири ҳам ўзига хос кўринади. Чунончи, Н. Остроумов «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахборот»ида чоп эттирган дастлабки икки асарнинг муаллифини номаълум деб ҳисоблайди. Бу икки асарнинг бири мухаммас бўлиб, иккинчиси Ўрмонбек вафотига бағишланган марсиядир. Ўрмонбек ҳақидаги марсияда ўзбек мумтоз шеърияти анъаналари деярли сезилмайди, у вазн, қофия талабларига ҳамма вақт ҳам тўла риоя қилинавермайдиган халқ термаларини эслатади ва шу ваздан унинг муаллифи номаълум эканлиги ҳақидаги Остроумов фикри эътироз тугдирмайди ҳисоб. Бироқ мухаммас мумтоз шеъриятимиз қонун-қоидаларига тўла-тўқис амал қилиб, унинг энг яхши анъаналари руҳида яратилганки, Остроумов унинг муаллифи номаълум дегани билан ўқувчи муаллиф шу яқин орада турганини қалбан ҳис этиб туради.

Алишер Навоий номли Миллий кутубхонамининг ноёб нашрлар бўлимида ўша вақтларда Санкт-Петербургдаги журнал таҳририятидан муаллиф учун махсус юборилган мухаммас матни, сўзма-сўз таржимаси, унга берилган изоҳ ва лугатнинг хомаки босма-хона нусхаси ҳам сақланиб қолган. Асарга махсус кириш сўзи ёзган Н. Остроумов бундай дейди: «Бу

қўшиқ Худоёрхон тахтдан узоқлаштирилганидан кейин Фарғонада яратилган бўлиб ҳозирги вақтда ниҳоятда кўп сонли эркак ва аёл хонандалар томонидан хониш қилинмоқда. Мусулмон сомеъларда қўшиқ шундай ҳаяжонли таассурот қолдирадики, кўп одамлар уни йиглаб тинглашади. Қўшиқни мен Сатторхон ёрдамида таржима қилганман».

Шу ўринда Зорий мухаммасидан бир оз вақт кейин Котиб мухаммасини «Ахборот»да чоп этириш вақтида Н. Остроумов Худоёрхонга бағишлаб кўплаб қўшиқлар яратилганининг сабабларига тўхталиб айтган гапни ҳам эслатиб ўтиш жоиз деб уйлаймиз. «Кўриниб турибдики, 1875 йилда бўлиб ўтган сиёсий тўнтаришдан Фарғонадаги мусулмон аҳолининг қалби қаттиқ ларзага келган эди. Шу вақдан бу тўнтаришга бағишланган бир неча қўшиқлар яратилди ва улар халқ орасида кенг тарқалгандир», деб ёзган эди у.

Завқий мухаммаси ҳақида гапни давом эттирайлик. Ўзбек мумтоз адабиётининг эътироф этилган йирик намояндаси томонидан Худоёрхон Қўқон хонлиги тахтидан кетгач яратилган асарлардан бўлмиш «Демиш хон» сарлавҳали бу мухаммас инқилобдан олдинги нашрларда учрамади. Инқилобдан кейин орадан қирқ йилдан ортиқ вақт ўтгач, 1958 йилда, Завқийнинг «Танланган асарлар»ида биринчи марта эълон қилинди. Уни завқийшунос олим, филология фанлари доктори Ҳошимжон Раззоқов нашрга тайёрлаган эди. Бироқ шуниси ҳам борки, баъзи тадқиқотчилар Завқий мухаммаси радифи «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахборот»ида Н. Остроумов томонидан 1886 йил декабр ойида тайёрлаб, нашр этирилган бошқа мухаммас радифи билан бир хил эканлиги учун бу икки мухаммас матнини қиёслаб кўрмаёқ жиддий чалкашликка йўл қўйдилар. Яъни, гўё Ҳ. Раззоқов «Ахборот»да эълон қилинган ва бошқа муаллиф қаламига мансуб бўлган мухаммасни янглиш равишда Завқийга нисбат бериб, унинг «Танланган асарлар»ида чоп этирган, деган фикрни айтиб юбордилар. Аслида эса, ҳар икки мухаммас матни солиштириб кўрилганида, уларда радиф бир хил эканлига қарамай, қофиялар турлича эканлиги, воқеа ва шахсларга ёндошишда жиддий тафовут борлиги, энг кейинги тадқиқотларга кўра, иккинчи мухаммас Завқийнинг дўсти, қўқонлик

шоир Усмонхўжа Зорий қаламига мансублиги маълум бўлди.

Зорий мухаммаси хусусидаги фикрларни сал кейинроққа қолдириб, Фурқатнинг қалин дўсти Завқий мухаммасига қайтайлик. Завқийнинг Худоёрхон ҳақидаги бу асари етти банд — ўттиз беш мисрадан ибратдир. Мана унинг тўла матни:

ДЕМИШ ХОН

Чекиб ҳасрат демиш хон: шаҳри Хўқандимдин
айрилдим,

Иним Султонмуродбек эрди пайвандимдин айрилдим.
Ки Насриддин деган шаҳзода дилбандимдин айрилдим,
Яна Урмонбек отлиқ яхши фарзандимдин айрилдим,
Бошимда тож, белим узра камарбандимдин айрилдим.

Суруб давлат гурурин юрту элдин беҳабар бўлдум,
Заволини кўруб, дўстлар хазондек гам билан сўлдум.
Гунаҳсиз нечалар мўю соқолин тердируб, юлдум,
Мукофотин кўруб, дўстлар, ажал келмай, тирик ўлдум,
Қолиб бул ерда гамлар бирла хурсандимдин айрилдим.

Чиқордим бидъат ишларни хазина тўлса шояд деб,
Ижара бирла тағжойи олурдим бўлса шояд деб,
Хушмадгўйларим ургатдилар хон кулса шояд деб,
Фақат бечораю бехонумонлар ўлса шояд деб,
Ямонлар сўзи бирла яхшилик пандимдин айрилдим.

Кауфманга муроса деб қилурдим ошнолиғни,
Кўтарди ул кунгулни хонасидин рушнолиғни,
Шариатга солиб раҳна қилардим беҳаёлиғни,
Бериб султонлигимни мен сотиб олдим гадолиғни,
Хазина ичра яхдону саноч ганжимдин айрилдим.

Хароб бўлдим бу ерда, билмадим ободлиқ қадрин,
Кишига қул бўлуб билдум бугун озодлиқ қадрин,
Кўруб меҳнат-машаққатлар, билибман шодлиқ қадрин,
Шикоримдин қолуб фаҳм айладим сайёдлиқ қадрин,
Қўлумдин кетти давлат — оҳуйи сайдимдин айрилдим.

Васиқа бузгоним албатта бошимга бало бўлди,
Тушуб эл ичра гавго, шўру шаррга мубтало бўлди,
Раъият торгити тиг шоҳига, найлай беҳаё бўлди,
Туғаб Афтобачи бирла ҳама лашкар адо бўлди,
Заҳар бўлди еган ошим, ширин қандимдин айрилдим.

Манингдек ҳеч мусулмон хонавайрон ўлмасун ҳаргиз,
Қидирмиш қилмишига ҳеч пушаймон ўлмасун ҳаргиз,
Ҳижолатдин юрак-бағри тўла қон ўлмасун ҳаргиз,
Худоёрдек яна ҳеч бандаси хон ўлмасун ҳаргиз,
Хусусан Мурғунону Завқий, жон Андимдин айрилдим.

Худоёрхон вафотидан сўнг унга бағишлаб яратилган мухаммаслар орасида Завқийнинг асари икки етакчи жиҳати билан ажралиб туради. Бу жиҳатларнинг биринчиси Худоёрхон тимсолини асосан салбий планда гавдалантиришдан, иккинчиси эса генерал-губернатор фон Кауфман Худоёрхонга нисбатан ҳийлагарлик ва золимлик қилганини ошкора айтишдан иборатдир. Завқийга замондош ва ҳаммаслак бўлган, Фурқат, Котиб, Ҳавоий-Умидий Худоёрхон фожиасини қаламга олганларида уни қоралашни лозим топмайдилар. Худоёрхон Қўқон тахтидан четлаштирилганидан афсусланиш, бегона юртларда сарсон-саргардонликда ҳаёт билан видолашган собиқ хоннинг қисматига ҳамдардлик у асарларда устунлик қилади. Завқий эса «қилмиш-қидирмиш» деган қатъий муҳрни босади ва унга ачинганлиги сезилмайди ҳисоб. Шуниси ҳам борки, хон ўз хатоларини, фуқарога ўтказган жабр-ситамларини тўла англаганлиги, бу ишлардан қаттиқ пушаймон бўлганлиги ошкора айтилади. Бироқ ўқувчида хон фожиасига ачиниб ҳисси пайдо қиладиган мисралар тузишни Завқий лозим топмаганлиги мухаммаснинг ўзига хос жиҳатларидандир.

Иккинчи муҳим жиҳат, юқорида қайд этилганидек, Туркистон генерал-губернатори Қўқон хонлиги ва хоннинг ўзига нисбатан тутган номатлуб ишларнинг фош этилишидир. На Фурқат, на Котиб, на Ҳавоий-Умидий бу йўлдан бормайдилар. Уларнинг Завқийдан бошқача йўл тутганликлари, яъни император ҳукумати ҳамда генерал-губернаторликни айрим имо-ишоралар орқали танқид қилиш билангина чекланишлари муаллифлар ўз асарларини чор цензураси галвиридан ўтадиган матбуот учун мўлжаллаб ёзганликлари билан изоҳланади. Завқий эса матбуотда чиқишни кўзда тутмаганлиги сабабли, Худоёрхон тилидан:

**Кауфманга мурса деб қилурдим ошнолиғни,
Кутарди ул кўнгулни хонасидан рўшнолиғни,**

сингари аччиқ-аламли мисраларни ошкора баён этишдан чўчимайди.

Завқий мухаммасини номлари юқорида зикр этилган шоирларнинг Худоёрхон хусусидаги асарлари билан бирлаштирадиган умумий жиҳатлар ҳам анчагина. Чунончи, хон хорлик-зорликларга тўла ватанжудоликда ўз фарзандлари ва жигарини қаттиқ соғини-

ши, тахт атрофидаги хушомадгўйларга ишониб кетма-кет катта хатоларга йўл қўйиши, фуқаро норозилиги тобора кучайишига олиб келган сон-саноксиз солиқлар солиши шу жумлага киради.

Хулласи Завқийнинг «Демиш хон» мухаммаси худоёрхонномалар тарихида ўзига хос ўрин эгаллаган ва кўп ўн йилликлар давомида ҳофизлар томонидан севиб ижро этилган эҳтиросли асардир.

Завқий мухаммаси сингари «айрилдим» радифида битилган Зорий мухаммасининг яратилиши тарихи ва кейинги тақдири ҳам ҳозирги ўқувчилар учун қизиқарли бўлади албатта. Мухаммас «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахборот»ида эълон қилинганида унга сўзбоши ёзган Н. Остроумов асарнинг муаллифи номаълум деб ҳисоблаган эди, Асар кейинчалик Зорийнинг қўлёзма баёзидан топилгач, у «Ахборот»да чоп этилганидек тўққиз банддан иборат бўлганлиги, бироқ унинг охири, муаллиф тахаллуси қўйилган банди нашр учун топширилмай, мухаммаснинг олдинги қисмига:

Бу фоний дуняда ҳечким манийгдек боши қотмайду,

деб бошланадиган янги банд киритилганлиги маълум бўлади.

Зорийнинг дастхат баёзида мавжуд бўлгани ҳолда «Ахборот»га киритилмай қолган охириги банд қуйидагича экан:

**Гариблик утти, йиглаб булди кўздин хулар жорий,
Мусофир шаҳрида куб ориз ўлди танга беморий,
Қалам ёзгани булди, гам ема, сенга Худо ёрий,
Бу йўлда зуру зар даркор эмастур, айламанг Зорий,
Ҳар иш булдики-булди, давру давронимдан айрилдим.**

Мухаммас матнининг муаллиф дастхати бўлмиш нусхасида босма нусхадан фарқ қилувчи бошқа ўринлар ҳам бор. Хусусан, босма нусха охирида берилган:

Улуг наҳре чиқордим, неча ерни айладим обод,

деб бошланадиган банд ўз ўрнида эмаслиги шундоққина сезилиб турарди. Муаллиф нусхасида ўша банд чиндан ҳам учинчи банд сифатида берилганлиги маълум бўлди. Бошқа катта-кичик тафовутларга келсак, муаллифнинг дастхат баёзидаги нусха илгарироқ яратилган бўлиб, кейинчалик «Ахборот»га киритилгунга қадар қайта ишлангани, анча пухта ҳолга кел-

тирилгани сезилиб туради. Шундай эканига қарамай, муаллиф қаламига мансуб ишончли нусха топилганлиги, ҳар икки нусхани қиёслаш имкони тутилганлиги яхши бўлди. Бу иш қўқонлик адабиётшунослар Аҳмаджон Мадаминов ҳамда Рустам Тожибоевнинг синчков меҳнатлари натижасида амалга оширилди.

Юқорида айтилганларни ҳисобга олиб, Зорий мухаммасини «Ахборот»да чоп этилган ҳолида ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиш лозим деб ўйлаймиз:

Худоёрхон демишлар: шаҳри Фарғонимдин айрилдим,
Ки тахту бахту қасру тожи шоҳонимдин айрилдим,
Жигарбандим, инимким, Бек Султонимдин айрилдим,
У Насриддин — узумга жонишин хонимдан айрилдим,
Хусусан нури дийдам, жоним Ўрмонимдин айрилдим.

Ўзумни қилмишимдин юртқа тушти шўр ила шаррлар,
Юрарди хизматимда бир неча саркарда ёварлар,
Ки пансод бирла юзбоши, ясовул, саржанг аскарлар,
Яна бир неча маҳрамлар, париваш яхши дилбарлар,
Шаҳи шаҳзодалар кокул паришонимдин айрилдим.

Қани Маҳмад Аминбек бирла Ўрмонбек келиб курса,
Ваё бир-бир келиб муңдоқ гариблик ҳолими сурса,
Келиб икки қанотим бир нафас ёнимда ултурса,
Жазанг деб юзима ул дамки бир юз силлини урса,
Ўзумга ҳар на қилдим ул гулистонимдин айрилдим.

Қилай «Авгон бог»имга дер эрдим яхши жойимни,
Боруб «Урганж бог»имга, курардим «Оқ сарой»имни,
Қуярдим ман анга бир неча қул ҳам «чури ойим»ни,
Анга мағрур бўлубон (ман) унутмишман Худойимни,
Йилида боргали шаҳри Намангонимдин айрилдим.

Бу фоний дуняда ҳеч ким маннингдек боши қотмайду,
Ки тинмай йигласам, ҳаргиз қиёмат тонги отмайду,
Мусулмон комил эрса, дуня деб динини сотмайду,
Худодан қурқмаган анда ҳабибидин уётмайду,
Неча эшони қутби покдомонимдин айрилдим.

Умр утди, Худоё, қилганим ҳойи-ҳавас бўлдум,
Ҳамийят йўқидин урус элига бир магас бўлдум,
Мажозий подшоҳ эрдим, ҳақиқат урди, хас бўлдум,
Урусни домига туштум, гирифтори қафас бўлдум,
Утубон бу гариблик эмди(ки) жонимдин айрилдим.

Худо лутф айлади уч йул келиб тахтимга ултурдум,
Ушал Фаргона юртимда Сикандар давлатин сурдум,
Ки утгуз йил турубон подшоҳлик даврини сурдум,
Йитурдум ақлу адлимни, келиб дунёга чанг урдум,
Келиб ҳар неча қилган хайр-эҳсонимдин айрилдим.

Худое, камлигим йуқтур мани бу дом ила Жсамдин,
Ганилик бобида йуқтур манидек насли одамдин,
Қанотим — давлатим, булдум жудо, ул мушфиқ
онамдин,
Узум дунёфараст булдум, фирибим булди барҳамдин,
Насимедек ҳабаш — қасримда дарбонимдин айрилдим.

Улуг наҳре чиқордим, неча ерни айладим обод,
Булуб сероб алардин булдилар мадин ҳама эл шод,
Хушомадгуйларим йул курсатиб булди манга устод,
Аларни сузига кирдимки, булди дин уйи барбод,
Неча сурган ҳукумат гуфтгу-фармонимдин айрилдим.

Н. Остроумов томонидан 1886 йил декабр ойида нашрга тайёрланганлиги қайд этилган бу мухаммас матнига синчиклаб назар ташланса, ундаги баъзи бандлар ўрни алмашилиб кетгандек таассурот туғдиради. Чунончи сўнгги уч бандда Худоёрхоннинг тожтахт, маишатдан масрур кунлари тасвирланадики, улар асл нусхада дастлабки бандлар сифатида битилган кўринади. Ундан ташқари Остроумов матнидаги тўққизинчи банд билан мухаммаснинг тугаб қолиши, устига-устак бу жанрдаги асарлар учун мустаҳкам анъана бўлган муаллиф номи киритилган банднинг йўқлиги (шу вайдан бўлса керак, нашрга тайёрловчи унинг муаллифи номаълум деган қарорга келади) ўқувчида асар тугал эмас, деган таассурот туғдириши табиий. Бу ҳол Зорийнинг Худоёрхон ҳақидаги мухаммасининг Остроумов нашрга тайёрлаб топширган нусхадан бошқа, ишончлироқ нусхаларини излаб топиш ва ўқувчилар ҳукмига ҳавола этиш вазифасини кун тартибига қўйди ва, илгарироқ айтганимиздек, бу вазифа яқинда бажарилди.

Босма матн асосида фикр юритадиган бўлсак, бир томондан, Худоёрхон тахтда ўтирган чоғида қилган ноҳўя ишлардан нафрат, иккинчи томондан эса, ана шу ноҳўя ишлар туфайли унга хон бошига тушган сўнгсиз мусибатлар туфайли унга ачиниш туйғуларини муаллиф тилидан бериш имконияти бўлмагани

қолда улар Худоёрхоннинг ўз сўзлари орқали маҳорат билан берилади. Чиндан ҳам хон ўзи ҳақида айтган:

Ўзумни қилмишимдин юртқа тушти шўр ила шаррлар,

ёки:

Анга магрур бўлубон (ман) унутмишман Худойимни,

ёки:

Йитурдум ақлу адлимни, келиб дунёга чанг урдум,

сингари мисраларни ўқиган ҳар қандай киши: «ажаб бўпти, халқига жабр қилиб, фақат ўз нафсу маишати уйлаган худбин ҳукмдорнинг қисматини шундай тугагани яхши», дейди. Лекин Зорийнинг инсон қалбини забт этиш қудратига эга бўлган санъаткор эканлиги бошқа мисраларда янада яққол кўринади. Мана улар:

Бу фоний дуняда ҳечким манингдек боши қотмайду,
Ки тинмай йиғласам ҳаргиз қиёмат тонги отмайду,

ёки:

Умр утти, Худоё, қилгоним ҳойи-ҳавас бўлдум,
Ҳамкият йўқидин урус элига бир магас бўлдум,
Ўрусни домига туштум, гирифтори қафас бўлдум,

ёки:

Хушомадгўйларим йўл курсатиб булди манга устод,
Аларни сузига кирдимки, булди дин уйи барбод.

Бу мисраларни ўқиганда, ўз қилмишларидан астойдил пушаймон бўлиб, қон йиглаб турган собиқ хонга чин юракдан ачинмай иложингиз қолмайди. «Ўрусни домига туштум, гирифтори қафас бўлдим» мисрасига бир олам маъно сингдирилганини алоҳида таъкидлаш керак. Илгарироқ биз Худоёрхоннинг тахтдан қулатилиши, Петербургга жўнатамиз деб Оренбургда олиб қолиниши, ўша ҳафта-ойлардаёқ Қўқон хонлиги ҳудуди рус зобитлари томонидан босиб олиниб, Туркистон генерал-губернаторлиги таркибида Фарғона губернияси ташкил этиш хусусидаги Александр Иккинчининг фармони муносабати билан мустамлакачилар ишлатган ҳийла-найрангларга анча батафсил тўхталган эдик. Ана шу ҳийла-найранглар тўқимасининг бутун моҳиятини Зорий бир мисранинг ўзида баралла кўрсата олганлиги эътиборга

лойиқ. Зотан ҳар қандай мавжудот (у инсонми, паррандами, ҳайвонми эканлигидан қатъи назар) фақат ҳийла-найранг оқибатидагина домга тушиб, гирифтори қафас бўлиши асло рад этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Ана шу ҳақиқатни рус мустамлакачилари фаолиятига нисбат бериб айтиш эса, асар муаллифи бошига не-не савдоларни келтириши ўз-ўзидан аён эди. Зорий ана шу жиҳатни ҳисобга олиб, Худоёрхон ҳақидаги мухаммасида ўз тахаллусини атайлаб яшириб қолган деган хулосага келиш мумкин.

Умуман, Россиянинг ўша вақтдаги пойтахтида Худоёрхон ҳақида русча таржимаси билан биргаликда эълон қилинган бу дастлабки асар инқилобдан олдинги маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлганлигини қайд этиш лозим. Шундан сўнг Фурқат, Остроумов ҳамда Сатторхон ташаббуси билан кетма-кет бир неча асарлар пойтахтдаги нуфузли журнал саҳифаларидан жой олдики, уларнинг асосий қисми ҳақида кейинроқ тўхталамиз.

Худоёрхон ҳақидаги асарларнинг муаллифларидан қўқонлик забардаст нозим Мулла Сиддиқ Котиб билан маргилонлик Мирза Умарқори Ҳавоий-Умидий Фурқатга айниқса яқин, ҳамфикр, ҳаммаслак ижодкорлар эди. Умуман Фурқат Қўқонда, Янги ва Эски Маргилонда яшаган утган асрнинг 80-йиллари охирига қадар Худоёрхон хусусида қалам тебратган шоир ва муаррихларнинг қўлга илинадиган барча асарлари билан танишиб чиққан дейиш мумкин. Ҳавоий-Умидий Фурқат эски Маргилонда истиқомат қилган 1886—89 йилларда унинг атрофига жипслашган зиёлиларнинг энг вафодорларидан эди. Маргилонда экан вақтидаёқ Ҳавоий-Умидий навқирон Фурқатнинг шеърӣ камолини, хушхат ва хушлафзлигини, кўпнинг ҳожатини чиқариш учун хатларга адрес ёзиб беришдаги маҳоратини ибрат намунаси сифатида тавсиф этувчи шеърлар битган эди. Бу икки эҳтиросли шоир ўртасида Маргилонда маҳкам боғланган дўстлик ришталари Фурқат ҳаётининг охиригача асло бўшашмади. Фурқат турли дўстларига йўллаган шеърӣ мактубларида Ҳавоий-Умидийни зўр эҳтиром билан ёдлаб, унга чет элдан эҳтиросли мактублар йўлади. Ана шундай мактублардан бўлмиш «Қори ака» радифли газал-мактуб бизгача сақланиб қолган. Унинг ёзилиш тарихига келсак, 1899 йилда маргилонлик Мирза Аҳмад исмли зиёли савдогар тижорат иши

билан Ёркентга бориб, бозорда Зокиржон Фурқатни учратади. Фурқат уни ўз уйида яхшилаб меҳмон қилганидан сўнг Мирза Аҳмад қўлига олтита мактуб беради. Улар Муқимий, Мулла Тошболту, Ҳожи домла каби дўстларига ва, турган гапки, Мирзо Умарқори Ҳавоий-Умидийга аталган эди. Мактуб муаллифи гурбатдаги энг маҳрам сирларини худди Ҳавоий-Умидийга маълум қилиши айниқса эътиборга лойиқдир. Мактубда Фурқат марғилонлик Қарший домла, Мирзо почча (Охунжонбой), Тошболту сингари умумий дўстларига салом топширишни Ҳавоий-Умидийдан илтижо қилишдан ташқари:

**Икки-уч йил вақт ўтубдурки, келибман мунда мен,
Ул Муқимий билмагайдур ҳеч нишоним Қори ака,**

дея энг яқин дўстининг аҳволидан ташвишланиб ёзади.

Мактуб охирида Фурқат гурбатни тарк этиш ихтиёри ўзида эмаслигига шама қилиб, юртига қайтиш-қайтолмаслигини фол очиб кўриб беришни ўз дўстидан илтимос қилади. Мана ўша мисралар:

**Қуръангиз бордур кўрарга толеъимни, Фурқатий,
Борму ё йўқму борарга бир нишоним Қори ака.**

Ана шу сўнгги байт кўп жиҳатдан кишини ўйлан-тириб қўяди: боши берк кўчага кириб қолиб, йўл тополмай гаранг бўлган кишигина фолбинга мурожат қилиши, келгуси қисмати ҳақида ростми-ёлгонми, бирор тасалли берувчи гап эшитишга илҳақ бўлиши маълум-ку! Фурқат она юртга қайтиш йўллари-ни тополмай, Тошболтуга ёзган бошқа бир мактубида айтганидек, «тилсими ҳафратафзо»га қамалиб қолганини ўз маҳрам дўстига яна бир бор маълум қилишни лозим топган бўлиб чиқади.

Фурқатнинг худди ана шу дўсти унга замондош шоирлар орасида Худоёрхон ҳақида хўб ва кўб асар ёзган ижодкор эди. Юқорироқда биз Ҳавоий-Умидийнинг «Мактубчаи хон» манзумасидан ўрни-ўрни билан парчалар келтириб, улар ҳақидаги мулоҳазамизни айтган эдик. Ундан ташқари шоирнинг «Хомаи шаҳбозон», «Бадавлатнома» китоблари ҳам Худоёрхон фаолияти билан, айниқса унинг ҳукмронлиги ривож топган даврлар билан боғлиқ.

Гап Худоёрхоннинг тахтдан туширилиши ва ватанжудолиги хусусида кетаётганлиги сабабли шу

мавзуга бағишланган «Мактубчаи хон» манзумасига қайтиш маъқулроқ деб ҳисоблаймиз. Манзумада Шералихон, Шомуродхон сингари хонлар борасида ҳам жиддий мулоҳаза ва талқинлар мавжуд. Лекин шоирнинг асосий эътибори Худоёрхонга, айниқса хоннинг ватанжудолик изтироблари билан боғлиқ воқеалар ва шахсларга қаратилади.

Мумтоз адабиётимизнинг бошқа кўпгина намоёндаларидан фарқли равишда Ҳавоий-Умидий Худоёрхон ҳақидаги бу йирик маснавийсининг ёзилиш даври ҳақида аниқ-таниқ маълумот қолдирган:

Ки бир минг уч юз икки эрди ҳижрат,
Ёзилди саргузашти хони суръат.
Жумадул аввал ойн аввалида
Ёзиб қўйдим китобат матлаъида.
Йигирма иккисида бўлди итмом,
Умидийга бўлуб тангридин илҳом.

Демак, асар ҳижрий 1302 йилнинг жумадул аввал оғи бошида бошланиб, ўша оғининг йигирма иккинчи куни тугалланган. Синхрон жадвалга кўра ҳижрий 1302 йилнинг жумадул аввал оғи 1885 йилнинг 5 феввалида кирган, асар тугалланган жумадул аввал оғининг йигирма иккинчи куни эса ўша йилнинг 26 феввалига тўғри келади. Бинобарин катта истеъдод эгаси бўлиш Ҳавоий-Умидий Худоёрхон фаолиятининг энг мураккаб даврларини қамраб олган, беш катта қисмдан иборат бу забардаст асарни, ўзи айтганича, Тангридан илҳом бўлиб, уч ҳафтага етар-етмас муддатда тугаллаган.

Ҳавоий-Умидий манзумасида Худоёрхон ватанжудолиги ҳақидаги тасаввурларимизни бойитадиган, бошқа на адабий, на тарихий манбаларда учрамайдиган тафсилотлар берилган бўлиб, бу тафсилотларнинг баъзилари ўша давр манбалари берадиган материаллардан анчагина фарқ ҳам қилади. Масалан, хоннинг Оренбургдан ҳаж ниятида қочиб, Афғонистонга борганидан сўнгги машмашалар Умидийда бундай берилади:

Ўзин нақдидин эллик минг сум олиб,
Миниб от уара қочти йулга солиб.
Юруди Каъба сари — нияти ҳаж,
Юруга бош ила пой улди баравж,
Бу суръат бирла Афғон юрта кирди,
Ҳама зоди раҳин уғрига берди.
Қулида зоди раҳ соатдин ўзга,

Йўқ эрди ҳасрати кулфатдин узга
Гаровга қўйди соатларни шаҳзод,
Бузулди кўнгли шаҳлиқни қилиб ёд.

«Туркистон вилоятининг газети»да чоп этилган ва биз илгарироқ келтирган хабарда Худоёрхоннинг ўзини танитмаслик учун қозоқча кийим кийиб, Туркменистон ва Бухородан ўтиб, Афғонистоннинг Тахтапул шаҳрига боргани ва амир Шералихоннинг фармойига кўра «Худоёрхоннинг қўлидаги барча пулларини олиб, ўзини Эрон мамлакатига ўтказиб юборибдурлар» дея ёзилган эди. Бироқ қочиб вақтида Худоёрхон ҳаракат воситаси сифатида уловнинг қайси туридан фойдаланган, унинг Афғонистонда олдирилган маблағи қанча бўлган? Олдирилган маблағдан ташқари унинг ихтиёрида нималар қолган? Бу саволларга газета материалларида жавоб йўқ. Унга жавобни Ҳавоий-Умидий манзумасидан топамиз. Айни вақтда газета материалида Худоёрхонни талаш бевосита Шералихоннинг фармойиши билан амалга оширилганлиги очиқ айтилгани ҳолда Ҳавоий-Умидий «ҳама зоди раҳин ўгрига берди», деб ёзади. Шу ўринда манзума муаллифи «Туркистон вилоятининг газети»даги материалдан беҳабармиди, ёки хабари бўлгани ҳолда атайлаб шундай ёздими? деган савол тугилади. Фурқатдек йирик маърифатпарвар бу газетани худди Ҳавоий-Умидийлар даврасида, эски Маргилонда ўша йилларда биринчи марта кўрган-ку! Қолаверса, кечагина бутун Фарғона ҳукмдори бўлган Худоёрхоннинг аянч тақдири халқнинг асосий қисмини қизиқтирган ва агар бирорта зиёли шу газетани ўқиган бўлса ҳам бутун шаҳарга дув-дув гап тарқаб кетган. Шундай бўлгач, ўз даврининг илғор зиёлиси бўлмиш бу катта шоир ҳам газетадаги ўша материалдан хабардор бўлган деб ўйлаймиз. Шералихоннинг ислом аҳли учун энг муқаддас зиёратга кетаётган Худоёрхон қўлидаги арзимас маблағини талаб олиб қолишга буюрганлигига шоир ишонмаган бўлиши ҳам бу можарога ўзбек халқини афғон халқидан кўнглини қолдириш мақсадида, икки халқни бир-бирига гиж-гижлаш учун атайлаб тўқиб чиқарилган игвогарлик сифатида қараган бўлиши ҳам мумкин.

Шунингдек, Ҳиндистондан Худоёрхон инглиз маъмурлари тазйиқи остида чиқариб юборилгани ҳам, Бумбайдан жўнаб кетишга мажбур бўлган хонга

Россия императорига мактуб ёзиб, ватанига қайтишга рухсат олишни унинг дўсти ого Абдулрахим маслаҳат берганлиги ҳам, яна бошқа кўпгина жиҳатлар ҳам ўша даврдаги манбаларда учрамайди.

Хулласи Фурқат дўстининг атиги уч ҳафта ичида битган Худоёрхон ҳақидаги йирик манзумаси шу мавзудаги асарлар орасида алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, ўз даврида кенг шуҳрат қозонган Худоёрхон ҳақидаги бошқа кўпгина асарлар ҳам халқ орасида ниҳоятда машҳур эканини, уларни фаргоналик ҳофизлар айниқса Рамазон кечалари кенг майдонларда ҳамюртларига кетма-кет куйлаб берганликларини Н. Остроумов Фаргона сафаридан қайтгандан кейинги эсдаликларида алоҳида таъкидлайди. Фурқатни Худоёрхон ҳақида қайта-қайта асарлар ёзишга илҳомлантирган омилларнинг бири ана шу бўлса ҳам ажаб эмас.

Ҳавоий-Умидий манзумасида ўта нафрат билан бўрттириб тасвирланган тимсоллардан бири сохта Пўлатхондир. Ўтган асрнинг 80—90-йилларидаги даврий ва нодаврий матбуотда Фаргона халқи бошига сўнгсиз фалокатлар келтирган, шу важдан эл-юрт орасида «Заҳхоки соний» лақабини олган сохта Пўлатхон хусусида бир қанча қизиқарли материаллар сақланиб қолган. Улардан бири «Туркистон вилоятининг газети»да 1893 йилда бир неча сонда чоп этилган «Жаноби марҳум Сайид Худоёрхоннинг фарзанди аржумандлари Ибн Яминбекнинг ўз умрини хусусида таҳрир айлагани ушбудур» сарлавҳаси остида эълон қилинган автобиографик характердаги йирик асаридир. Пўлатхон Қўқон тахтини эгаллаши биланоқ мислсиз кўламда бошлаб юборган қатли омдан не-не азоб-уқубатлар чекиб, Худонинг марҳамати билан тирик қолган гўдак Ибн Яминбек ордан 15—20 йил утиб, ўз саргузаштларини махсус асар сифатида газета орқали юртдошларига маълум қилади. Бу асарда жаллодлар жаллоди Пўлатхоннинг беш-кунлик подшолик вақтида хоннинг авлодлари ва яқинларини нақадар шафқатсизлик билан тигдан ўтказганлиги ҳар қандай одамнинг дилига титроқ соладиган бир алфозда тасвирланади: «Хуқанд шахрига гавго пайдо бўлуб, бесаранжом бўлгон вақтда Худоёрхон куб пул ва асил тошлар олиб, Хуқандни ташлаб чиқиб кетибдурлар... Тошканд шахрига келибдурлар, — деб ёзади муаллиф.

— Аммо отамиз кетгандан кейин Хуқанд шаҳрида отамнинг катта ўгли Насриддинбек деган уч ой хон бўлуб турди. Аммо мазкур уч ойдин сўнг қипчоқ элатиясини бир паст уругидин Хуқанд шаҳрига Пулот деганни хон атаб қўйдилар. Лекин Пулотхон ўз саройида ва Маргилонда ва Хуқандда кўб зулму ситам қилди. Чунончи отамнинг укасини — Сайид Муродбекни ушлаб қатл қилди. Баъда ҳар жанибдин Худоёрхон ўгулларини тутуб, ўлдурмоқ учун истаюб юрурди. Бул арода Пулотхон икки адад уч яшар ва тўрт яшар онаси бошқа укаларимни топиб ўлдуруб ва Насриддинхоннинг уч боласини ушлаб шаҳид айлабдур ва отамнинг укаси Сайид Муродбекнинг етти ўглини сўйиб қуюбдур. Ушбу фурсатда мазкур Пулотхонни бир воқеаси кўб таажжуб иш бўлди, яъни Султон Муродбекнинг бир яшар бешикда ётқон ўглини Пулотхон жаллодга сўймоққа буюрубдур. Мазкур жаллод бешикка келиб қўл уриши билан мазкур гўдак жаллодга қараб кўб муҳаббат билан табассум қилибдур. Баъда жаллод мазкур Пулотхонга арз қилибдур: тақсир, ман бу гўдакни қатл этарга қўлум бормади, зероки они ўлдурмакка қасд қилиб ёнига борганимда манга қараб норасида бегуноҳ табассум қиладур, ўшал табассумлари ихтиёримни мандин олди, дебдур. Андин кейин Пулотхонни газаби келиб, жаҳолат илан ўрнидин туруб, ўз қўли билан бешикдаги болани ва ҳам жаллодни қатл айлабдур» (газетанинг 1893 йил 4 июндаги 22-сони).

Ҳавоий-Умидийнинг манзумасида Пулатхон қиргинининг чинакам бадий тасвирини кўрамиз:

Пулот қотил — лақаб Заҳхоки соний,
 Етуб авлоди хонга кўб зиёни,
 Сўюб хонзодаву бекзодаларни,
 Гўдаклик богида озодаларни,
 Қизил гул гунчасидек икки гўдак,
 Булар хонзода — эмар эрди эмчак.
 Тофиб саккиз ўгулдин икки ўгул,
 Эдилар норасида сўзи булбул.
 Она қўйнидин олиб икки нафар,
 Аларни қўйди бўйни узра ханжар
 Яна хонзода Насриддин бегимни,
 Сайид Фатҳиддин ном ул етимни
 Тофибон кесди ханжар бирла бошин,
 Оносини оқизиб кўзда ёшин.

Сайид Султон Муродбекни тутуб ҳам,
Қушуб саккиз сагир углига ул дам,
Шаҳодатга етурди раҳм қилмай,
Гуноҳсизларни сўюб олди молин,
Кўториб кетти бўйнига вуболин.

Қасос ҳақ эканини қарангки, ана шу даҳшат тўла жаллодликлардан икки-уч ой ўтар-ўтмас Пўлатхоннинг юлдузи наҳе буржиги ботиб, ўрис аскарлари билан жангда тор-мор бўлади. Суянган тоғи — Ўратепа бегига нажот излаб борса, бек уни ўз ҳудудига киритмай хор қилади. Шундан кейин Пўлатхон отдан йиқилиб, қўлтиқ таёқсиз юра олмай қолади. Генерал Скобелевнинг яна бир зарбасидан сўнг руслар томонидан асир олиниб, Маргилонда оломон ўртасида дорга осиб ўлдирилади.

Эътиборни жалб этадиган бир жиҳат шундаки, Фурқат Худоёрхон ҳақидаги ўз асарларидан ташқари ўзига замондош бошқа шоирлар асарларининг ҳам Туркистон вақтли матбуотидагина эмас, балки пойтахтда рус тилида чиқадиган мўътабар илмий нашрларда чоп этилишига эришади. Ана шундай дастлабки асарлардан бири қўқонлик шоир Мулла Сиддиқ Котибнинг мухаммаси бўлиб, асар «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахбороти»нинг 1892—93 йилги VII жилдида русча сўзма-сўз таржимаси билан биргаликда нашр этилган эди. «Собиқ Қўқон хони Сайид Муҳаммад Худоёр ҳақида иккинчи қўшиқ» («Вторая песня о бывшем Кокандском хане Сайид Мухаммад Худояре») сарлавҳаси остида берилган бу асарга кириш сўзида Н. Остроумов жумладан бундай ёзган эди: *«Бу қўшиқ Қўқон фуқароси Мулла Сиддиқ Котиб томонидан яратилган ва уни қўқонлик шоир Зокиржон Фурқат менга келтириб берган».*

Ўзбекистон Марказий Архивида сақланаётган Остроумов фонди кўздан кечирилганида ана шу мухаммасни «Туркистон вилоятининг газети» муҳарририга топшириш вақтида унга Фурқат ўз қўли билан кичик шарҳ ҳам ёзиб берганлиги ва бахтли тасодиф туфайли шоирнинг дастхати ҳам келгуси авлодлар учун сақланиб қолганлиги маълум бўлди. Фурқатнинг ҳали илмда маълум бўлмаган шарҳи қуйидагича: *«Бу мухаммас Фаргона мамлакатининг волийси Сайид Муҳаммад Худоёрхони марҳум хусусидаким,*

жамоаи қибчоқия фитнасидин жалойи ватан ва маҳруми диёр улди ва гурбат кишварига тушуб меҳнато-бод жаҳондин роҳатафзойи жовидонга юзланди. Ани-нг афсонасини Хуқандда тургувчи Мулла Сиддиқ ном Котиб тахаллуслик мухаммас бирла адо қилмишдур».

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Котибнинг Худоёрхонга хайрхоҳлик билан ёзилган ва ўз даврининг нуфузли илмий нашрида чоп этиш лозим кўрилган бу мухаммаси коммунистик мафкура кишанида иш тутган ўзбек адабиётшунослигида менсимай ўтилди, унга мурожаат қилинган бир-икки ҳолларда эса асосиз равишда салбий баҳоланди.

Ўзбекистонимиз мустақилликка эришган ҳозирги замонда бошқа қадриятларимиз қаторида Худоёрхон ҳақидаги қизиқарли асарлардан бўлмиш Котиб мухаммасини ҳам ўз ҳақиқий эгаларига қайтариш ва у ҳақдаги баъзи янги мулоҳазаларни айтиш зарур деб ҳисоблаймиз. Муҳтарам ўқувчиларни аввало мухаммаснинг тўла матни билан та-ништирмоқчимиз:

МУЛЛА СИДДИҚ КОТИБ

Мусулмонлар, биродарлар, биза қайдог замон улди?
Худоёрхондин айрилдук, ани ҳажри ямон улди.
Тушуб бизларга кулфат, гайримардум шодмон улди,
Шариат бустонин гулситонига хазон улди,
Бу ҳасратдин диёнатпеша аҳли бағри қон улди.

Худоёрхон эди бизга ҳама аждоди келган хон,
Шукуҳи салтанат бирла бариси утқариб даврон,
Хазина ҳам дафина кўб, яроғ-жабдуг йигиб чандон,
Ҳама иқлима шуҳрат етқуруб то Рум ила Хуқон,
Бу Фаргона элига неча йиллар ҳукмрон улди.

Бу хонга бир вазири хос Исо авлиё эрди,
Курарга босалоҳият, вале ботин қаро эрди,
Ҳама муфсид шароратпешаларга муқтадо эрди,
Олиб хон ақлини, ҳар ишни қилса хон ризо эрди,
Фақир аҳлига шафқат айламай, номехрибон улди.

Кириб хон ёнига бир неча бидъат ошкор этти,
Бу шум макрини хон билмай, узин бидъатга ёр этти,
Васиқа мансух айлаб, Мустафо шаръини хор этти,
Йигиб, ҳеч кимга бермай пул-хазина бешумор этти,
Сипоҳ ила раъият ҳолига хон ҳамгарон улди.

Яна Офтобачи қибчоғдин эрди бир вазири хос,
Икови эрдилар жумла вазирлар ичра хосулхос,
Хукумат тофшуруб хон иккисига, айлабон ихлос,
Буларга эътиمود айлаб, туруб хон ўзлари бехос,
Алардин бениҳоят фитналар охир аён улди.

Баногоҳ иккиси ўз хонларидин юз ўгурдилар,
Хиёнат пеша айлаб, фитнеслик роҳига юрдилар,
Бу хон фарзанди Насриддинни зўр айлаб кетурдилар,
Хиёли хом ила ўз чоғида давлатни сурдилар,
Дедилар: то тирикмиз бизга давлат жовидон улди.

Намак ҳаққин, икиси, сохламасдин юмдилар кўзни,
Қилиб хон углини хон, қайтариб ўз хонидин юзни,
Боқиб лашкар икови қўлига, бир қилдилар сўзни,
Худоёрхон қочиб анда, Хужандга олдилар ўзни,
Ато тахтига Насриддин ўтурди, яъни хон улди.

Курунг ул кўрнамак шум Авлиёни, булди мингбоши,
Яна Офтобачи ўрус урушига черикбоши,
Севиндилар бу ишқа ақли йўқ мардумни бебоши,
Фасоҳат аҳли кетти мулк деб, куйди ичи-тоши,
Халқ ислома етгай деб юроғи тўла қон улди.

Бу икки кўрнамак шум қилмагон ишқа уруб кўб лоф,
Баҳодирлиқда айлаб, ҳеч уруш қилмай, ўзин авсоф,
Дедилар: рубару бўлгач ўрус хайлин қилурмиз соф,
Бу ялгон шухратин ёйиб жаҳонга Қофдин то Қоф,
Бу лоф ичра Абу Муслим киби соҳибқирон улди.

Баногоҳ хасм булди ўз ичидин бор экан тақдир,
Қилиб бир неча макру ҳийлалар кўб айлади тазвир,
Неча ҳарб айлади, мунга ривоже бўлмади тавфир,
Мадоро айлади охир анга сарф айлабон тадбир,
Уруш бирла мунга дафъ айламак хонга гумон улди.

Хазина очти келган тангаи тиллога чочларни,
Чиқордилар хазинадин ҳисоби йўқ саночларни,
Йигиб лоф ургучидан нон тополмай қорни очларни,
Алам боғлаб куториб туг-байроқлар, яғочларни
Ўрус молин олурмиз деб Хужанд сори равон улди.

Ўрус саллоти чиқти бош ўлуб анга губирнотир,
Уруш майдони соз улди, қани жанг қилгучи шотир,
Кўруб, олди йироққа ўзларин лоф ургучи ботир,
Хатар хавфи билан жамъ улмади ҳеч кимсада хотир,
Мусулмон аҳлига меҳнат ўшал кун бегарон улди.

Мадад еткурмади Офтобачи, жанг аҳли кўб шошти,
Йироқ ерда урушмасдин ўшал тургонича қочти,

Урус саллоти шошурди: мусулмон жойидин ошти,
Узин дарёга ташлаб куб киши, дарё тўлуб-тошти,
Узин дарёга отқан халқ беному нишон ўлди.

Қочиб андин чидолмай, бир етим қирғизни топдилар,
Пулотхон от қўюб, алқисса, они хон кўтардилар,
Урусқа рубару келмай, ҳама хилватқа чопдилар,
Кими кўрса, ани: «сан бузчи», деб якбора сўйдилар,
Бу бўҳтон бирла ноҳақ қон тукулди, неча жон ўлди.

Ахийри бу иков ислом аҳли бошига етти,
Хуқанд тахти бузулди, мамлакат рус аҳлига ўтти,
Бу икки кўрнамак шум нечалар бирла Сивир кетти,
Қаю нийятда бўлса, ҳақ ани ўзига кўрсатти,
Ахийри ўз фиоли бирла расвойи жаҳон ўлди.

Буларга таъбият қилгон бири Маҳмадамин тарбуз,
Яна эрди бириси Зулфиқорбек усуроқ қўнгуз,
Бириси эрди фажлаж кўрнамак Турдиали тўнгуз,
Фасоду фитна қурган бедивнат фирқан бетуз,
Бириси мажзи шайтон тийри лаънатга нишон ўлди.

Азизлар поймолу бадғуҳарлар бўдилар хуррам,
Мусулмонлар аро бир-бирга шафқатни этиб барҳам,
Бу икки кўрнамак бир ерда ором олмасун бир дам,
Шукр, алҳамдулиллаҳ, аҳли исломдур ҳама дилжам,
Бу икки кўрнамакни ҳолига бир, дoston ўлди.

Бу бузрук ҳодиса таърихи амлока зарар бўлди,
Хатар онларга етти-у урус соҳиб зафар бўлди,
Гуриба кўрнамаклар ҳоли бир-бирдин батар бўлди,
Мусофир ҳар вилоятда, гадодек дарбадар бўлди,
Ватанни орзу айлаб, иши оҳу фиғон ўлди.

Будур итмоми сўзлар, куб эрур гар айласам тафсил,
Барин кунжойиш этмас бу мухаммас, топқуси таъвил,
Сухан гуфторини назм ила келтурса топар такмил,
Бу сўзни назм алфозига Котиб айлади табдил,
Худоёргонга дилсўзлик учун сўзлар баён ўлди.

Юз мисрадан иборат бу салмоқли мухаммасни
ўқир эканмиз, Худоёрхон ҳукмронлигининг охириги
даврида ва хон тахтдан ағдарилганидан сўнг Қўқон
хонлигида рўй берган фожиалар, бу фожиалар бош
айбдорларининг қилмишлари туфайли эл-юрт боши-
га келган фалокатлар моҳир, ҳалол, синчков муар-
рих асаридаги сингари кўз олдимизда гавдаланади.
Исо авлиё ҳамда Абдурахмон офтобачининг хос ва-
зирлик лавозимидан фойдаланиб эл-юртга қилган

чексиз хиёнатларини, аниқ шарт-шароитни ҳисобга олмай, ақлсизларча иш тутганликларини қаттиқ қоралаган муаллиф, Пулатхон номи билан Қўқон тахтига даъвогар бўлиб чиққан фирибгар аслида «бир етим қирғиз» эканини, уни Исо авлиё билан Офтобачи аллақайси кавакдан топиб келиб, тахтга ўтиргизганликларини ҳам эл-юртга ошкор қилади. Айни вақтда Худоёрхоннинг ўгли Насриддинбек иродасизлиги туфайли бу икки хиёнатгарнинг раъйига юриб, отаси ўрнига хон бўлиб, ўз умрига ўзи завол бўлганлиги ҳам шоир Котибнинг эътиборидан четда қолмайди.

Мухаммаснинг бош қисмида Худоёрхон қисмати-га қаттиқ ачинган муаллиф унинг Исо авлиё ва Офтобачи ҳийлаларига алданиб, «васиқа мансух айлаб, Мустафо шаръини хор этган»лиги, мол-дунёга ҳирс қўйиб «бешумор пул-хазина» йигганлиги хон фожиасининг негизи эканлиги хусусида ҳам комил инсоф билан мулоҳаза юритади. Мухаммас бандларидан бирида айтилган «васиқа мансух айлаш» фожиаси Худоёрхондан фуқароларнинг даргазаб бўлишига олиб келган эди. Гап шундаки, ўз хос вазирларининг ўта баднафслик билан тутган йўлларига юриб, Худоёрхон Қўқон хонлиги ҳудудида вафот этган ҳар қандай кишидан қолган меросдан унинг ворислари қаторида ўзига ҳам бир улуш тақсимлашни қонунлаштирувчи фармон чиқарган эди. Бу фармон Тошкентда етиб келгач, уни имзолаш учун қушбеги ҳузурига чақирилган шаҳарнинг бош қозиси Шарифхўжа фармонга кўз югуртиргач, «Худоёрнинг куни тугаб қопти-да» дея улоқтириб юборганлиги, бу «беодоб»лиги учун хон томонидан яширин равишда энг таҳқирли ўлимга ҳукм қилинганлиги, бу ҳукмдан қайнотаси Қаландархўжа орқали хабар топган қози калон Бухорога қочиб, олти-етти йил сарсон-саргардон кезиб жон сақлаб қолганлиги «Фурқат йўлларида» китобимизда (44—45-бетлар) баён этилган эди. Котиб мухаммаси ана шу фактни яна бир марта тасдиқлайди.

Котиб мухаммасидан чиқадиган энг зўр хулоса хон атрофидаги йирик амалдорларнинг хиёнати, хоннинг лақмалиги, ҳамюртларнинг ноаҳиллиги «ислом аҳли бошига етиб, Хўқанд тахти бузулиб, мамлакат рус аҳлига ўтган»лиги ҳақидаги хулосадир. Зотан тарихнинг энг қалтис дамларида ҳамиша халқ ораси-

дан унча-мунча сотқинларни топиб оладиган келгинди босқинчилар ўшаларнинг хиёнати туфайли ўз ёвуз мақсадларига осонликча эришганлар.

Шубҳа йўқи, Котибнинг мухаммаси Зокиржон Фурқатга манзур бўлган, унда илгари сурилган фикрлар шоир қалбига чўғ солган. Шу важдан ҳам мухаммасни «Туркистон вилоятининг газети» ходимлари Н. Остроумов ва Сатторхон ёрдамида пойтахтда нашр эттириш пайига тушиб, унга махсус изоҳ ҳам ёзиб берган. Изоҳдан Фурқатнинг Қўқон хонлигининг охириги даврида рўй берган воқеаларга, бу воқеалар иштирокчиларига муносабатда Котиб билан ҳамфикр, ҳаммаслак эканлиги маълум бўлади.

Фурқат Котиб мухаммаси юзасидан амалга оширилган ишлар билан чекланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шу мавзуда махсус мухаммас ёзиб, уни худди Котиб асари эълон қилинган нашрда чоп этилишига муваффақ бўлди. «Мухаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан» деб номланган бу асар ҳам «Россия Археология жамияти Шарқшунослик бўлими «Ахбороти»нинг 1893 йилги саккизинчи сонидан биринчи марта эълон қилинган. Унда тўла ўзбекча матн билан ёнма-ён асарнинг Сатторхон Абдулгаффоров ёрдамида Н. Остроумов томонидан амалга оширилган сўзма-сўз таржимаси, рус ўқувчисига қулайлик туғдириш мақсадида асардаги баъзи сўзларга изоҳ ва лугат ҳам берилган. Асар нашрига ёзган кириш сўзида Н. Остроумов: «Бу шеър Худоёрхоннинг вафотидан кейин ёзилган ва менга 1890 йилнинг 3 июнида топширилган», дейди. Фурқатнинг таржимаи ҳолидан маълумки, ўша 1890 йилнинг 3 июн куни Н. Остроумов директор бўлган Тошкент эрлар гимназиясида акт мажлиси маросими бўлиб, йирик маърифатпарвар шоир унда ҳаммадраса дўстлари билан бирга иштирок этган ва шу кунги воқеага бағишлаб «Акт мажлиси хусусида» номли машҳур асарини ёзиб, «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилдирган эди.

Фурқатнинг «Мухаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан» асари инқилобдан илгари яна бир марта — 1914 йилда Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт» тўпламида, инқилобдан кейин эса, 1971 йилда «Меҳнат ва турмуш» ойномасининг 5-сонида филология фанлари доктори Собиржон Иброҳимов томонидан нашрга тайёрланиб чоп этилган эди. Лекин кейинги икки нашрни тайёрловчилар Фурқат мухаммасининг «Ах-

борот»даги ишончли нусхасидан эмас, балки бошқа нусхадан фойдаланганликлари маълум бўлади. Негаки, Фурқат томонидан асарга ёзилган ва гоят муҳим аҳамиятга эга бўлган сўзбоши ҳар иккала нашрда ҳам йўқ. Масаланинг шу томонини ва мухаммас совет даврида атиги бир марта, шунда ҳам кам нусхали ойномада чоп этилганини ҳисобга олиб, уни илк нашрдаги мукамал ҳолида ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилмоқчимиз:

МУХАММАС МУҲАММАД ХУДОЁРХОН ТИЛИДАН

Фаргона қаламравининг фармонравоси Сайид Муҳаммад Худоёрхон марҳумеким, нечанд йил секкаи давлат анинг шоҳлиқ нобинда эрди ва гўси салтанати жаҳонпанолиқ бомида баногоҳ ҳазрати аҳком ала-аҳкомайн фармони бирла давлат ҳумоси анинг бошидин соя кўтариб, рахти завтиясидин чиқиб, меҳнат бодиясига тушган хусусида гурбат вайронасида ўзини гариб кўруб, чархи кажрафторни (нг) бедодидин шикоят қилиб, асоси давлат ва хидоми хашаматларини ёд айлаб, бир мунча ҳасратангез ва надоматомезлик бирда деган сўзларини истимоъ қилгон кишилар таҳриридин мусаввада айлаб, ул марҳумнинг уз тилидан камина Зокиржон Фурқат мухаммас шаклида адо қилдим. Чунким дақиқбинлар кўзига сухан раъноси назм либоси бирла зебо кўрунур бўлгай.

Демиш хон бир куниким давру давронлар қаён қолди?
Сарири салтанатда ҳукм-фармонлар қаён қолди?
Мунаққаш хоналар, заррин намоёнлар қаён қолди?
Равоқу пештоқу қасри кайвонлар қаён қолди?
Муқарнас, шахнишин заркор айвонлар қаён қолди?

Бор эрди хизматимда кеча-кундуз яхши ҳамдамлар,
Белига боғлагон тилло камар гулчеҳра маҳрамлар,
Мисоли Бу Али Сино, Фалотунтабъ одамлар,
Фатонат бобида олгон ҳама хатти мусалламлар,
Ўшандоғ аҳли донишлар, сухандонлар қаён қолди?

Эди олгун жилав, хизматда ҳозир доимо қуллар,
Турарди ҳар тараф саф-саф сиёсатлиқ ясовуллар,
Чиқиб сарбоз машқидин фалак узра гало-гуллар,
Юрардилар тақиб олдимда шотирлар жаложуллар,
Насим отлиғ ҳабаш — аркимда дарбонлар қаён қолди?

Ушал «Афгон бог»им эрди Эрам боғини тақлиди,
Тузар эрдим бориб ул ерда доим базми жамшиди
Менга ийд эрди ҳар кун элни булса йилда бир ийди,
Бориб кўрмоқ ушал ерларни йўқтур эмди уммиди,
Анингдек жаннатосо бог-бўстонлар қаён қолди?

Муяссар эрди комимга ҳамиша яхши дилбарлар,
Башарнаслу малаксурат париваш ҳурпайкарлар,
Бинафша зулфи, райҳон хатти гулчеҳра суманбарлар,
Сиҳи қад, гунча оғизлик баҳори нозпарварлар,
Назокат боғида сарви хиромонлар қаён қолди?

Югуруб ҳар тараф саркорлар юз минг шитоб айлаб,
Берурдилар хазинамга хирожини ҳисоб айлаб,
Келурдилар чиқиб ҳар йилда саҳродин таноб айлаб,
Хиёнат айламай, бир ҳарф ёзса изтироб айлаб,
Неча заррин қалам мирзои девонлар қаён қолди?

Фалак чекти бу манзилга гаму андуҳ ила рахтим,
Бошимдин кетти давлат, юз угурди толеъу бахтим,
Ҳаводис айлади барбод охир тож ила тахтим,
Кўрубон қилсалар гамхорлиг бу ҳолати сахтим,
Манингчун жон нисор этган қадрдонлар қаён қолди?

Кечарди офиятлиқ вартасида моҳ ила солим,
Суруру шод эдим, побастаи гам эрди помолим,
Ўлуб фархунда кундин-кун саодат бирла аҳволим,
Ҳамиша айлар эрдилар дуойи умру иқболим,
Валоят ҳосил этган яхши эшонлар қаён қолди?

Саёҳат айлар эрдим ҳар йили атрофни чандон,
Ки аввал Марғинону Андижону сўнгра Шаҳрихон,
Насими «Шаҳработ»имдин топар эрди фароғат жон,
Чиқиб андин, шикор айлаб борурдим Чуст ила Косон,
Эсиз, ул Турақўрғону Намангонлар қаён қолди?

Фароз эрдим, гарибликка тушуб охир нишиб улдум,
Фароғатдин баъиду даду меҳнатга қарийб улдум,
Зану фарзанду молу мулку зардин бенасиб улдум,
Қолиб меҳнатда танҳо, ҳам мусофир, ҳам гариб улдум,
У Насриддинбек углум била Ўрмонлар қаён қолди?

Ушал саркардаларким, эрдилар ҳар ишда сирдошим,
Қани, мундоғ ямон кунларга тушгум, булса йулдошим,
Ҳаводис тошидин юз пора будди тутсалар бошим,

Дилу жоним, қариндошим, жигарбандим, эмукдошим,
Атодин ёдгорим Бек Султонлар қаён қолди?

Бошингга тушса иш, биз бош берай деб лоф урганлар,
Узум била ҳама давлатни ҳам роҳатни кўрганлар,
Шукуҳу шавкатимни балки мендин яхши сурганлар,
Бузуб аҳдин, ямонлиг кунда мандин юз ўтурганлар,
Букун ул кўрнамаклар, аҳди ялгонлар қаён қолди?

Киши Жамшид янглиг етти иқлимга амир ўлса,
Фаридунфар, Сикандар ҳашмату Хисрав сарир ўлса,
На чора бир кишини илкида қулдек асир ўлса,
Қани қул олган эшонлар, бу кунда дастгир ўлса,
Ўқушган «Ҳирз дафъи»ни дуохонлар қаён қолди?

Қабул айлаб худо бу тавба бирла ох-зоримни,
Яна Фарғонага бир йўл етургайму гузоримни,
Қувонса нотавон кўнглум кўруб ёру диёримни,
Дуогўйлар ичинда яхши билган эътиборимни,
Даруго, Фурқатийдек дийда гирёнлар қаён қолди?

Шеър муаллифи хўқандлик Зокиржон Фурқат Мулло Холмуҳаммад ўгли. (Баъзи сўзлар изоҳи: қаламрав — мамлакат; секка — пул устига уриладиган муҳр; бом — том; аҳкомайн — ҳукмдорлар ҳукмдори, яъни Худо; ҳумо — давлат қуши; рахт — йўл; меҳнат — машаққат, уқубат; бодия — дашт; хадам — ходим; истимоъ қилган — ўзи эшитган; таҳрир — гап; мусаввада — қоралама; дақиқбин — чуқур идрокли; сарир — тахт; кайвон — осмонга бўй чўзган; муқарнас — гўзал қуббали нақш; фатонат — хушфаҳм, зийрак; жаложил — қўнгироқ; дарбон — эшик соқчиси; сиҳи қад — хушқад; саҳро — дала, экинзор; ҳаводис — ҳодисалар, ўзгаришлар).

Фурқатнинг бу мухаммаси Котиб мухаммаси билан бир мавзуда эканига қарамай, кўп жиҳатлари билан ундан тафовут қилади. Аввало Котиб асари муаллиф тилидан ёзилган бўлса, Фурқатники Худоевхоннинг ўз тилидан битилган. Ана шу тафовутнинг ўзи ҳар икки муаллифнинг тасвир объектига ўзига хос йўл билан ёндошувини тақозо этган. Натижада биринчи мухаммасда Исо авлиё, Офтобачи сингари бош вазирларнинг хиёнатгарлиги, уларга ишонган хон ношаръий ишларга йўл қўйганлиги Худоевхоннинг толеъ қуёши сўнишига сабаб бўлган асосий масалалардан бири сифатида қаламга олинса, иккин-

чи мухаммас Худоёрхон тилидан битилганлиги сабабли муаллиф юқоридаги номларни ҳам, хоннинг ношаръий ишлари ҳақидаги ута кунгилсиз гапларни ҳам асарга киритишни лозим топмайди. Яна бир жиддий тафовут шундаки, Худоёрхон тож-тахти заволга учрашини котиб хон атрофидаги амалдорларнинг хиёнати, ўгли Насриддинхоннинг лақмалиги, бошқаларнинг ноаҳиллигидан деб билса, Фурқат бу ишларнинг бош сабаби хоннинг маишатпарастлиги, ҳашаматга ортиқча ҳирс қўйганлиги, фуқаро тирикчилиги гамини емаганлигидан деб изоҳлаётгандек бўлади. Шу тариқа Котиб Худоёрхоннинг маиший томонларини умуман қаламга олмагани ҳолда Фурқат бу жиҳатларни биринчи планга чиқаради. Яна бир тафовут шундаки, Котиб мухаммасини ўқигач, хон атрофида тузук, инсофли, илм-маърифатли одамлар умуман бўлмаган экан-да, деган тасаввур қолади. Фурқат эса хоннинг маишатпарастлиги ва ҳашаматга ўчлигидан ички норозилик билдиргани ҳолда, унинг атрофида Ибн Сино, Афлотун тахлитидаги аҳли донишлар, валоят ҳосил этган яхши эшонлар ҳам бўлганлигига эътиборни қаратади. Бу орқали Фурқат маишатга муккасидан кетган, ҳою ҳашаматга ўч ҳукмдорни унинг атрофидаги энг зукко билимдонлар ҳам инқироздан сақлаб қолишга қодир эмас, деяётгандек туюлади.

Умумий хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Фурқатнинг бу икки мухаммас устидаги иши уни Туркистон доирасидан чиқариб, бутун Россияга, нуфузли рус матбуоти орқали бошқа хорижий мамлакатларга ҳам машҳур қилди, гарчи шоирнинг ўзи бу асарлар чоп этилган вақтда ватанжудолик азобини чекаётган бўлса уларнинг пойтахтдаги нуфузли нашрда эълон қилиниши Туркистон ўлкаси маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди.

Фурқат Худоёрхон ҳақидаги мавзунини юқорида фикр юритилган мухаммасдан олдин ҳам, кейин ҳам қайта-қайта қаламга олган. Тошкентдан чет элга жўнаб кетиш олдидан тугаллаб, «Туркистон вилоятининг газети»да 1891 йилда ўн икки сонда эълон қилинган «Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти» номли машҳур насрий асарида Фурқат бу мавзунини янада батафсилроқ, ўзи кўриб гувоҳ бўлган ҳаётий воқеалар орқали ёритади. Шуниси ҳам борки, улкан ўзбек маърифатпарвари «Аҳволот»да Қўқон

хонлигининг сўнгги ҳафталарида халқ қалбида оғир асорат қолдирган воқеалар ҳақида ёза туриб: «*Бу арода уч кун утуб қибчоқия ва қирғизия лашкари Хуқанд вилоятига дохил улуб, кўб талотублар бўлди-ким, батафсил баёни бошқа китобимда зикр тобқондур*», дейди. Бас, маълум бўладики, Фурқат «Аҳволот»дан илгари ўз она юртидаги талотублар батафсил баён қилинган бошқа китоб ҳам ёзиб тугатган бўлиб, у ҳали тадқиқотчилар қўлига тушган эмас. Балки архивда, балки бирор ихлосманднинг бисотида сақланиб ётгандир. Мабодо бу ноёб қўлёзма топилса, чоп этилиб ҳақиқий эгаларига етказилса, илмий истифодага киритилса, нақадар улуг иш бўлур эди.

Энди «Аҳволот»га қайтайлик. Унда жумладан қуйидагиларни ўқиймиз: «*Сайид Муҳаммад Худоёрхонким, ул аср Фаргона музофотига ҳукмрон эрди, анинг фармойиши бирла мадрасаларга таътилнома келди. Расм будурким, мезон ойидин бошлаб таҳсил бўладур. Толибул илмлар атрофу акнофдин келиб мадрасаларда, масжидларда истиқомат қилиб, дарс ўқуйдурлар ва бошқа ерлардин ҳам келиб, мадрасадин ҳужра сотиб олиб, таҳсил қиладурлар. Ҳар ҳафта тўрт кун дарс ўқуладур. Чунончи, шанба, якшанба, душанба, сешанба кунлари. Баъдаз уч кун мутолаа ва такрор қиладурлар. Чунончи чоршанба, панжшанба, жума кунлари. Бу тариқада олти ой муддати-ким, офтоб Ҳамал буржидин тулуъ қилур, таҳсил тамом улуб, хондин таътилнома чиқадур. Анда ул толиби илмлар мураххас ўлуб, бошқа тирикчилик ишларига машгул бўлурлар...*

Баногоҳ фалаки луъбатгареким, жаҳон бисотида кўб филтанларни мот қилиб ва шоҳларни салтанат отидин пиёда қилгондур ва неча гулруҳлар руҳини мазаллат тупрогидин губоролуд айлаб, фарзинмисол кажрафторларга иқбол бергандур, кўб бозийлар ижод айлади. Қирғизия ва қибчоқия жамоалариким, тавобеъи Хуқанд эрдилар, намакхўрлик риоятини пос тутмай, мухолифат кўсини навозишга кетурдилар. Андек замонда Андижон вилоятиким, Сайид Насриддинбек ном Худоёрхоннинг валиаҳд фарзанди анда ҳокими билистиқлол эрди, ани зердаст айлаб, ўзларига подшоҳ айладилар. Ва неча кун ул шаҳарда туруб, сипоҳийлик асбобларини жамъ айлаб, Хуқанд азиматига мутарассид ўлдилар. Бу хабари фасодасар Худоёрхон хазратига етушуб, ҳайрат мақомида қол-

ди. Алгараз ул муфсиду муфаттин қавмлар фитнасин танг ўлуб, ихрождин ўзга чора тобмади. Ложарам Россия давлатини ўзига паноҳ айлаб, Тошканд вилоятига мутаважжих ўлди. Ул вақт тарихи ҳижрий бир минг икки юз тўқсон уч эрди, мутобиқи тарихи Исавийким, бир минг саккиз юз етмиш олтидур... Алқисса мамлакат забти мушаввашга мубаддал ўлуб, толиби илмлар ҳар тарафқа мутаффарика ўлуб, голиба ҳунару касб ихтиёр айлаб кетдилар... Бу арода бир мунча замон ўтуб, Хуқанд музофоти Россия давлатига тааллуқ топти» («Туркистон вилоятининг газети». 1891 йил 8 апрель, 13 апрель, 14-, 15-сонлари).

«Аҳволот»да Фурқат берган бу маълумотлар ўқувчини кўп масалалар хусусида ўйлантириб қўяди, унда янги-янги фикрлар туғилишига сабаб бўлади. Дастлабки қизиқарли фикр шундан иборатки, Худоёрхон Қўқон хонлиги ҳудудидаги барча мадрасалар фаолияти билан, уларда ўқув-тарбия ишлари, таъминот масалалари билан шуғулланишни ўз зиммасига олган экан. Бинобарин, совет мафкураси ҳукмрон бўлган кўп ўн йилликлар мобайнида тадқиқотчиларимиз баъзан ихтиёрий, баъзан гайриихтиёрий равишда таъкидлаб келганларидек Худоёрхон калтафаҳм, чаласавод ҳукмдор бўлмаганлиги равшанлашади. Фурқат «Аҳволот»да гувоҳлик бераётганидек, унинг мадрасалар фаолиятини бевосита ўз назоратига олиши ва шахсан бошқариб туришидан ташқари «Мухаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан» деб аталувчи асарида тасвирлаганидек, унинг атрофида Афлотун, Ибн Сино тахлитидаги йирик олимлар бўлганлиги бу фикрнинг далилидир.

Яна шуниси эътиборга лойиқки, Фурқат тасвирида, Худоёрхон Қўқондан қочишга мажбур бўлиши биланоқ барча мадрасалар ёпилиб, толиби илмлар калаванинг учини йўқотиб қўядилар, дуч келган касб-ҳунарга ўзларини урушдан бўлак чоралари қолмайди.

Иккинчи маълумот Қўқон хонлиги тахтининг валиаҳди ҳисобланган Насриддинбекнинг падари мухолифлари билан тил бириктириб, унинг устига қўшин тортиб келиши ва бундай хиёнатни ҳеч қачон хаёлига келтирмаган Худоёрхоннинг ҳайрат мақомида қолишига тегишли. «Ал қасосул минал Ҳақ». эканини қарангки, ганимлар гиж-гижлашига учиб, отасини

янада ёвузроқ душман — Туркистон генерал-губернаторидан нажот сўраб боришга мажбур қилган Насриддинбекнинг ўзи ҳам ҳадемай Худоёрхон қисматига шерик бўлди: у ҳам отаси каби фон Кауфман ҳузурига, Тошкентга қочиб келди ва отаси кетидан Владимирга сургунга жўнатилди, ёш умрига қирон келди.

Яна бир маълумот Худоёрхоннинг Петербург ва Тошкентдан мадад кутиб хомтамаъ бўлиши масаласига алоқадорки, унга кенгроқ тўхталиб ўтиш зарурати сезилади. Хон ўзини Қўқон тахтига қайта тиклашда Туркистон генерал-губернаторига умид боғлаши учун, сиртдан қараганда, етарли асос бордек эди. Фон Кауфман Тошкентга энг юқори лавозимга тайинланганидан кейин Александр II нинг йўл-йўриқларига таяниб, гуё Россия императори ўзига чегарадош дўст мамлакатларда хонларнинг тож-тахтига қилинадиган ҳар қандай ички таҳдидларга бефарқ қарамайди, уларни шартта кесиб ташлайди, дея қайта-қайта расмий мактублар юборган эди. Бу ваъдаларга ишонган Худоёрхон бутун фаолиятида оқ подшо ва генерал-губенаторга ёқадиган йўл тутишга интилар, бу йўлда ҳар қандай андишани йиғиштириб қўйган, ота-боболарнинг энг яхши анъаналарини писанд қилмаган пайтлари ҳам бўларди. Масалан, Бухоро амири зулмига қарши бош кўтариб, ўрис қўшинларига унутилмас зарбалар берган Шаҳрисабз ҳукмдорлари Жўрабек билан Бобобек танг аҳволга тушиб, Худоёрхондан мадад сўраб борганида ўзининг жўмард ҳаммиллат биродарларини фон Кауфманга тутқин сифатида жўнатиш билан инсоф ва виждонга хилоф иш тутиб, император ва генерал-губернаторга садоқатини намойиш этган эди. Ўз хўжайинларига ана шундай хизмат қилган Қўқон хони тахтга даъво билан чиққан сохта Пулатхонни ва хиёнат йўлини тутиб, унга қўшилиб кетган яқин амалдорларини жазолаш ва ўзини тахтга қайтаришда худди фон Кауфманга умид боғлаганлиги табиий бир ҳолдир. Лекин бутун ана шу йиллар давомида Қўқон хонлиги ҳудудларини босиб олиш, унинг барча бойликларини Россия империясига хизмат қилдириш режасини тузиб яшаган генерал-губернатор бу қулай фурсатдан қандай фойдаланганини, хон бошига қандай кулфатлар солганини илгарироқ айтган эдик.

«Аҳволот» ҳақида мулоҳаза юритарканмиз, унда баъзи саналарни кўрсатишда Фурқат адашганлигини

ҳам айтиш даркор. Фурқат Худоёрхон Қўқондан қочиб, нажот истаб Тошкентга келгани хусусида ёзар экан: «Ул вақт тарихи ҳижрий бир минг икки юз тўқсон уч эрди. Мутобиқи тарихи Исавийким, бир минг саккиз юз етмиш олтидур», дейди. Фурқатдан ташқари, Худоёрхоннинг иккинчи ўгли, ўша алғовдалговларнинг бевосита иштирокчиси Муҳаммад Аминбек ҳам «Туркистон вилоятининг газети»да 1894 йил 22 мартда эълон қилинган «Фаргона музофотининг хонлари хусусида воқеотлар» номли тарихий маълумотларга, шунингдек турли ривоятларга асосланган материалида: *«Мазкур Худоёрхон... тарихи бир минг икки юз тўқсон учунчи санайи ҳижрийда Россияга боруб, андин зиёрати Ҳарамайни бажо келтуруб, қайтурда Каррух қишлоғида марҳум бўлди»*, деб ёзади.

Аслида бир хил сана кўрсатилган ҳар иккала маълумот ҳам хатодир. Чунки синхрон жадвалдаги қатъий ва аниқ ҳисобларга кўра, ҳижрий 1293 йил мелодий 1876 йилнинг 28 январидан бошланиб, 1877 йилнинг 16 январига қадар давом этган. «Туркестанские ведомости» эса ўзининг 1875 йил 5 августдаги 31-сонидаяқ «28 июлда Насриддин хон қилиб сайланди ва ўша заҳоти шу хусусда ёзма равишда маълум қилди... Собиқ Қўқон хонига Хужанддан Тошкентга кўчиш таклиф қилинди», деб ёзган.

Бундан ташқари кўплаб архив материалларида ва маҳаллий матбуот саҳифаларида Худоёрхон ўша кунлардаяқ Хужанддан Тошкентга келиб, 8 августда Кауфман ҳузурида бўлганлиги, эртаси куни эса хон келиб тушган Дархон маҳалласидаги ҳовлига генерал-губернатор келиб, ҳар икки томон ўртасида музокаралар бўлганлиги маълум қилинади. Шундан кейин 3-4 кун ўтмаяқ Худоёрхон Тошкентдан чиқиб кетиб, икки йилдан зиёдроқ Оренбургда сурғунда яшаб, ўша ердан яширин равишда ҳаж сафарига жўнаган ва юртига қайтиб кела олмай, мусофирликда вафот этган. Ана шу барча рад этиб бўлмайдиган маълумотларни ҳисобга олиб, Худоёрхон Тошкентга қочишга мажбур бўлган вақтни ҳижрий 1293, мелодий 1876 йил эмас, балки ҳижрий 1292 йил, мелодий ҳисобда эса, 1875 йил деб қатъий айтиш мумкин.

Ана шундай баъзи ноаниқликларга қарамай, Фурқатнинг «Аҳволот»и Қўқон хонлигининг сўнги дав-

ри ва Худоёрхоннинг ҳукмдор сифатидаги фаолияти ва охирги вақтдаги қисмати билан боғлиқ кўпгина жиҳатлар ҳақида қимматли манба вазифасини ўтайдиган асардир.

Фурқат болалик ва ўспиринлик йилларида ўзи гувоҳ бўлган Қўқон хонлигидаги тўс-тўполонларни, Қўқон хонлигининг сўнги ҳукмдори Худоёрхон бошига тушган фожеаларни умрининг охиригача унутмади. У чет элларда кўп йил сарсон-саргардон кезиб, Худоёрхон сингари ўз юртига қайтиш имконини тополмай юраги қонга тўлган кезларида ёзган «Қасида» номли асарининг кириш сўзида ҳам, асарнинг бевосита матнида ҳам қалбига яқин бу мавзуга яна қайтади. Шоир *«Фарғона мамлакатиким, жуши баҳори рашки гулшани Эрамдур, вужудим Хўқанд гулшанининг обу ҳавоси обёрлиги билан тарбият топмиш бўлгай»* дея умрининг энг ширин дамлари ўтган она юртини завқ-шавқ билан эслайдую, лекин шу заҳотиёқ, бу юртни харобага айлантирган, пировард-натижада ўрис империясининг мустамлакасига айланишида гуноҳкори азим бўлган худбин ҳамюртларининг қилмишлари кўз ўнгига келади: *«Ногаҳ ул вилоятларда ўтган асафомуз воқеотларни, авбош, бебош мардумлардан фуқароларга беоромлиқлар юзланиб, оқибатуламр ул аҳли фасодлар вужуди анқодек адам қофида ошиён тузуб, фуқаро ва раъиятлар амният ва рафоҳият гулистонида андалиб янглиг фориғулбол шодлиг навосини тузганлари ёдимга келиб, фақир Зокиржон Фурқатнинг бир қасидаи равон таҳрир ва тақрир айладим».*

Бу парчанин *«фуқаро ва раъиятлар шодлиг навосини тузганлари»* ҳақидаги қисми Фурқат асарини газетада осонгина чоп эттириш йўлидаги тадбир бўлиб, муроса-мадора учун айтилган гап деб тушуниш тўғрироқ бўлур эди. Чунки муаллифнинг ўзи худди шу кириш сўзида муштарийларга бевосита мурожаат қилиб, асарни ёзишдан асл мақсади нима эканини тағматндан тушуниб олишни илтимос қилади. *«Арбоби назардин умид улким, — деб ёзади Фурқат, — бу жаридоға мунсифона кўнгул бирла мутолаа ва мулоҳаза айлагайлар. Мабодо хотирларига хутур қилмогайким бу сўзлар хушомадгўйлиг юзидин адо топқон бўлгай деб. Чунки мақсудимиз асли бошқа ерга реша чекмоқлиги кўнглумиз ганжинасида мактум ва музаммирдур, вассалом».* Шу тариқа Фурқат асарининг

баъзи ўқувчилар томонидан хушомадгўйлик тарзида тушунилиши мумкин бўлган ўринларни синчковлик билан мутолаа қилинса, улар аслида бошқа мақсадга хизмат қилишидан ўқувчиларни қайта-қайта огоҳ-лантирган эди.

Шу муносабат билан А. Герценнинг бир ибратли кузатиши ёдга келади. «Шуни айтиш керакки, — деб ёзган эди у, — ўз сўзини билинтирмаслик услубини ва санъатини ривожлантиришда цензура жуда ҳам ёрдам беради. Цензура тўсиғидан асабийлашган одам уни енгишни хоҳлайди ва бунда деярли ҳамиша муваффақият қозонади. Кинояли сўз ҳаяжон, кураш муҳрларини сақлаб қолади, оддий баёнга нисбатан унда эҳтирос кўпроқ бўлади. Очигини айтмаслик ўз пардаси остида кучлироқ, тушунишни истаган киши учун ҳамиша равшан бўлади... Пинҳона фикр сўзнинг қудратини оширади, яланғоч фикр эса идрокни жиловлайди. Ёзувчи қанчалик эҳтиёт бўлиши керак-лигини биладиган ўқувчи уни синчковлик билан ўқийди, ўқувчи билан муаллиф ўртасида яширин алоқа пайдо бўлади: бири нима ёзганини яширади, иккинчиси эса уни тушунади. Цензура шундай бир тўрки, майда чивинларни ушлаб қолади, катталарини эса ўтказиб юборади».

Фурқат асарларини юқоридаги кузатиш асосида, тагматни фаҳмлаб ўқиган тақдирдагина ўз юртини, халқини жондан севган муаллифнинг ҳақиқий мақсадларини тушуниб етиш мумкин.

Кўпгина тадқиқотчиларимиз томонидан коммунистик мафкура ҳукмронлиги даврида ноҳақ таъна тошларига кўмиб ташланган «Қасида»да Фурқат Худоевхон ҳукмронлигининг сўнгги ойлари билан боғлиқ алам-изтиробли воқеалар тасвирига муносиб ўрин ажратади. Бунда у ўз хиёнаткора қилмишлари билан Қўқон хонлигини ўрис мустамлакачилари оёғи остига ташлаб беришга олиб келган ўжар ва калтабин, мол-дунё ва амалга муккасидан кетган ҳамюртларини аввалги асарларида деярли учрамайдиган аччиқ истеҳзо билан, айтиш мумкинки, масхара оҳангида ҳажв қилади, уларнинг асл қиёфаси, қилмишқидирмишлари устида ўқувчини ўйлантириб қўядиган тимсоллардан фойдаланади:

**Қадим айём хонлар даврини кўрган-эшитганмиз,
Ҳар ойда бир тарафдин ёв чиқиб элга зиён этти.**

Сипоҳилиқда тартибу низоми йуқ халойиқлар
Бир-икки минг киши жам улса, бир қирғизни
хон этти.

Бир-икки газ қизил чит найзага боглаб, алам айлаб,
Қушун тортуб, неча ерларни тарожу талон этти.

Ота-бобоси милтиқ отмаганлар: «биз сипоҳи», деб,
Миниб бир байтал отни, ўзини ботур гумон этти.

Кўсовдек милтиқ устида темурдек шофни боглаб,
Хайлида бориб тасхири Шому Соқилон этти.

Куб элни хуни ноҳақ қилди ул саффоқ золимлар,
Болосини етим, хотунларин бехонумон этти.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, Фурқатнинг Қўқон хонлиги сўнгги даври ва сўнгги хон Худоёрхон ҳақидаги деярли барча асарларида шоирнинг бу ҳукмдорга эътимоди, унинг фожиали қисматидан қаттиқ изтироб чекканлиги шундоққина сезилиб туради. «Муҳаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан» асарида у ўзини хоннинг дуогўйи эканини, хонга «дийда гирён» бўлганлигини таъкидлайди.

Юқорироқда биз Фурқат меросидан яхши хабардор бўлмаган айрим ўрис тадқиқотчилари гўё бу ижодкор Қўқон хонлигида ўз кўз ўнгида содир бўлган муҳим воқеаларга эътибор қаратишни лозим кўрмади, дея унга соя солмоқчи бўлганини айтган эдик. Фурқатнинг «Муҳаммас Муҳаммад Худоёрхон тилидан», «Сардорнинг номаи», «Қасида» сингари асарлари бу даъволарнинг пучлигини исботлайдиган пухта далиллардир. Замоноасининг буюк ижодкорларидан бўлмиш Зокиржон Фурқат халқ ҳаётига, эл-юрт қисматига алоқадор ҳар бир воқеага, бу воқеаларда маълум рол ўйнаган тарихий шахсларга зўр қизиқиш ҳамда синчковлик билан қараган, улар ҳақида ёлқинли асарлар яратган, бошқа ижодкорларнинг шу хусусдаги асарларини манфаатдорлик билан кузатиб борган, уларни кенг тарғиб этишдек савобли амалларни бажону дил бажарган.

ШАҲЗОДА, ГЕНЕРАЛ ВА ФУРҚАТ

Сунгги Қўқон хони билан Фурқат юзма-юз мулоқатда бўлганми-йўқми, бу ҳақда ҳозирча бирор маълумот йўқ. Лекин шоир хоннинг ўғиллари, унинг атрофидагилар билан шунчаки мулоқатда бўлиб қолмай, балки яқин ошна, ҳатто дўст бўлганлигини кўрсатувчи нуқталар Фурқатнинг ўз асарлари ва мактубларида ҳам, ўша даврдаги архив ҳамда вақтли матбуот материалларида учраб туради.

Худоёрхон тахтдан ағдарилган 1875 йилнинг узидеъ хоннинг икки хотини, яъни Огача ойим ҳамда Моҳбегим ойим Ўрмонбек, Фансуруллобек ҳамда Ибн Яминбек исмли ўғиллари билан Тошкентга келганликлари, Ибн Яминбек ўша йилдан бошлаб, Ўрмонбек билан Фансуруллобек эса 1879 йилдан бошлаб шу шаҳарда истиқомат қилабошлаганликлари ўша давр матбуотидан маълум. 1876 йилда Насриддинбек Владимирга сургун қилинган, Ўрмонбек эса 1883 йили Тошкентда вафот этган бўлиб, Фурқат бу шаҳарга келган 1889 йил ёзида хоннинг ўғилларидан Муҳаммад Аминбек, Муҳаммад Умарбек, Ибн Яминбек ҳамда Фансуруллобек Туркистоннинг пойтахтида яшамоқда эдилар. Бизнингча, Фурқат хон ўғиллари-

га, хон ўғиллари эса Фурқатга қизиқиб қараганлар, дўстлик ришталари билан ўзаро боғланганлар. Хон ўғилларидан Муҳаммад Аминбек ҳамда Ибн Яминбек «Туркистон вилоятининг газети»да узоқ вақт ҳамкорлик қилганликларида ҳам Фурқатнинг ўзига хос хизмати бўлса керак. Тез орада шоир Худоёрхонни меҳр билан тасвирловчи мухаммаси ҳамда «Аҳволот»ини яратиб, эл-юртга маълум қилганидан кейин улар ўртасидаги дўстлик ришталари яна ҳам мустаҳкамланиб кетган кўринади.

Хон фарзандларидан Фансуруллобек билан ўзининг ўта самимий, дўстона алоқалари хусусида Фурқат ҳозирда «Сабога хитоб» деб аталадиган катта шеърий мактубида алоҳида меҳр-ихлос билан ёзади. Оташқалб шоирнинг энг эҳтиросли асарларидан бўлмиш бу шеърий мактуб битилганига бир асрдан ошди. 1891 йилнинг 14 май куни Тошкентдан йўл олиб, Самарқанд, Бухоро, Ашхобод, Боку орқали Истанбулга бориб қолган Фурқатга ҳадемай тошкентлик дўстлари, бу шаҳарда ўтказган ажойиб воқеаларга бой ҳаёти қаттиқ хумор қилган эди. Шоир Истанбулнинг Миллат боғида сайр этаркан, у ердаги «мардумни гунчадек хуррам кўруб» ҳаётининг энг бахтли онларини, дўстларининг ёшлик шўхликларига, қувончга тўла суҳбатларини беихтиёр эслайди. Шундан сўнг «саргаштаи саҳрои гариб» бўлган Фурқат «боди сабога хитоб бирла Тошканддаги аҳбобларига салом» йўллайди. Бу шеърий мактубни таҳлил этган забардаст олим ва шоир Мақсуд Шайхзода унда Фурқатнинг 28 дўсти ҳақида гоят қизиқарли фикрлар мавжудлигини ёзган эди. Бироқ асарнинг совет даврида нашр этилган қайси нусхасини қараманг, шоир дўстларининг сони 27 нафарлигича қолади. Демак, синчков тадқиқотчи Шайхзода «Сабога хитоб»нинг инқилобдан олдинги нашрини таҳлил этган бўлиб чиқади. Зотан у «Туркистон вилоятининг газети»да 1892 йил 16 апрелда тўлалигича эълон қилинган эди. Бизнинг давримизда чоп этилган Фурқат «Танланган асарлар»ида эса бошқа ўнларча байтлар қаторида Фансуруллобекка бағишланган ўн бир байт ҳам қисқартириб ташланган экан. Бунга Фансуруллобек сўнгги Қўқон ҳукмдори Худоёрхоннинг кенжа ўғли эканлиги сабаб бўлган деб бемалол айтиш мумкин. Чунки «Танланган асарлар» нашр этилган даврдаги сиёсий вазиятда шу жиҳатнинг ўзи Фансуруллобек ҳақидаги қисмни ҳеч бир сўзсиз қисқартириб

ташлаш учун етарли бўлиб, унинг шахсини, отадан 6 — 7 ёшларида ажралиб қолганидан сўнг яна 46 йил ичида нималар билан шугулланганини, қайси фазилатлари билан Фурқатдек забардаст шоирнинг қалбини забт этганлигини ўрганишга имкон бермас эди.

Лекин ҳар юмушнинг, жумладан мумтоз шоирларимизнинг табарруқ қалами билан битилган асарларни тўлалигича эълон қилишнинг ҳам ўз мавриди келаркан. Етмиш йилдан зиёд давр ичида фикри жиловланган тадқиқотчиларимиз, ноширларимиз ҳукмрон мафкура тазйиқи туфайли ҳар нарсадан ҳадиксирайверадиған бўлиб қолған эдилар. Шу боисдан бой маданий меросимиз нодир намуналарини қанотқуйруғини қирқиб, «мана энди бинойидек қуш бўлдинг» дея бу асарларнинг асли қандайлиғидан беҳабар ўқувчиларга «туҳфа» қилишар, ўқувчилар эса ўз навбатида бори шу экан-да, деб ишонишар эди.

Мафкурамизда ҳақиқат йўлидан тойилишлар туфайли шу алфозга туширилган сон-саноқсиз асарларнинг бири Зокиржон Фурқатнинг «Сабога хитоб»и эди. Бу ҳолни Фансуруллобекка бағишланган эҳтиросли мисралар шеърий мактуб матнидан бутунлай юлиб ташланганида ҳам яққол кўриш мумкин.

Фурқат Юсуф бойвачча исмли дўсти ҳақидаги юрак сўзларини тугаллагач, ўз тасавурида унинг ҳовлисидан чиқиб келаётган сабога хитобан ёзади:

Чиқиб андин даги бир кучаи тор,
Бегим ҳовлиси анда, жаҳд ила бор.

Бегим, жоним, афандим Фансуруллоҳ,
Зиҳи шаҳзодаи зул иззаул жоҳ.

На ман танҳо, улус шаҳзодасидур,
Ҳама шаҳзодалар озодасидур.

Кириб кўргонда ер уқил, дуо қил,
Кўзунга хоки посин тўтиё қил.

Дегил: Эй нахл боги шаҳрери,
Гули парвардии давлат баҳори,

Ки бир аввораи саҳрои гурбат,
Эрур ном анга Зокиржон Фурқат,

Эмиш ул хастадил кечмиш замона,
Намакпарвардии бул остона.

Чекиб обихураш Рум сори они(нг),
Иқоматда эрур афкори они(нг).

Басе шаҳзодаларга ҳамнишиндур,
Алар шаҳзодаи ҳам нозаниндур.

Аларни суҳбатида эй неку зод,
Сизи айлар муҳаббат бирла куб ёд.

Забонингни дуога қойил айла,
Туруб анда ижозат ҳосил айла.

Фансуруллобекнинг неvara куёви, таниқли манбашунос олим Фузаил Исломов (1907—1989) қайинбосига тегишли Фузулий девонининг охирги бўш саҳифаларига 1964 йил 28 апрелда қилган қайдида кўрган-билган кишиларнинг фикрига асосланиб, «Фансуруллобек Фурқат, Муҳйилар билан яқин муносабатда бўлиб, уларга қўлидан келганча ёрдам қилиб турган. Фурқат ўзининг Истанбулдан ёзган маснавий мактубида бошқа ёр-дўстлари қаторида Фансуруллобек ҳақида ҳам бир неча байт ёзган», деган эди.

«Сабога хитоб»да айтилган «кўчаи тордаги бегим ҳавлиси» эса Шайхованд Таҳур даҳасининг Занжирлик маҳалласида Олимхўжа деган кишидан олинган ҳовли бўлиб, Фансуруллобек у ерда узоқ муддат яшаганлигини архив ҳужжатлари тасдиқлайди.

Энди Фурқат дўстининг ҳаёти ва фаолиятига назар ташлайлик.

Қўқон хонлигидаги ўзаро урушлар, тож-тахт талашлари 1875 йилга келиб айниқса авжга чиқди. Тож-тахт даъвогарлари ўша йил июл ойининг охирида Худоёрхонни Қўқондан Хўжандга, уч-тўрт кун кейин эса Тошкентга, Туркистон генерал губернатори Константин Петрович фон Кауфман ҳузурига нажот тилаб қочишга мажбур қилдилар. Худоёрхон Тошкентга севиқли хотини Огача ойим, ўғиллари Ўрмонбек ва Фансуруллобекни бирга олиб келган эди.

Худоёрхон валиаҳд қилиб қолдирмоқчи бўлган Ўрмонбек Огача ойимдан эмас, хоннинг бошқа хотинидан — «Дарвоз подшозодаси» лақабли хотинидан туғилган бўлиб, қирқ икки ёки қирқ уч кунлик вақтида онаси вафот этади. Дарвоз подшозодасидан бир

неча кун кейин қиз кўрган ва қизи нобуд бўлган. Огача ойим ўзини катта таҳликага қўйиб ҳам (чунки Ўрмонбек бирор оғир дардга чалинса ёки бўлса нобуд бўлса, хоннинг газаби нима билан тугадини ҳеч ким билмасди) Ўрмонбекни эмизиб, тарбиялайди, унга ўз фарзандидан ҳам ортиқ меҳр қўяди ва шу олижаноб иши учун бўлса керак, орадан уч-тўрт йил ўтиб Худо унга ҳам ўғил ато қилади, Фансуруллобек дунёга келади. Ҳар иккала фарзанд тарбияси билан Огача ойим қаттиқ банд бўлиб юрган вақтларда Худоёрхон Қўқондан Тошкентга қочишига тўғри келади. Фон Кауфман томонидан алдов билан Россия ичкарасига жўнатилган Худоёрхон севиқли хотини Огача ойимни, Огача ойим тарбиясидаги ўғиллари Ўрмонбек ва Фансуруллобекни ҳам ўзи билан бирга олиб кетишга қарор қилган эди.

Бунинг сабабини Огача ойим ҳақида Абдулла Қодирий «Меҳробдан чаён» романида айтган фикрлар билан ҳам изоҳлаш мумкин. *«Худоёр ўзининг иккинчи давлатида бунга (Огача ойимга — Ш. Ю.) уйланган эди, — дея ёзганди роман муаллифи. — Худоёр тахтни ташлаб Бухорога кетишга мажбур бўлгандан кейин, кўп хотинлари унга вафосизлик билан эр қилиб кетганлари ҳолда, Огача ойим эрининг хорлик ва муҳтожлик кунларига шерик бўлиб юрган ва шу вафодорлиги жиҳатидан хоннинг эътиمودини қозонган эди».*

Роман давомида А. Қодирий Огача ойимни ута гўзал, баъзан давлат ишларига ҳам араллашиб, хонни ўз фикрларига уната оладиган тадбиркор аёл сифатида тасвирлайди. Ҳарқалай, «Меҳробдан чаён»да Огача ойимга махсус боб ажратилганлиги бечиз эмасди. Ўрмонбек, бир томондан, етим бўлгани учун, иккинчи томондан, валиаҳдликка мўлжаллангани учун хон уни алоҳида эҳтиёт қилар эди. Фансуруллобек эса Огача ойимнинг ҳаёт қолган ягона фарзанди, хоннинг ёш жиҳатидан энг кичик ўғли бўлганлиги учун (у ўша вақтда етти-саккиз ёшларда эди) хон шу қарорга келган эди. Дастлаб «Россия императори ҳузурига кетяпман, у хонлик тахтини қайтариб олишимга ёрдам беради», деб ўйлаган хон сафарга чиққанидан сўнг бироз вақт ўтгач, генерал губернатор ва императорнинг самимийлигига шубҳа қилиб, кўнгли яқинлашиб келаётган фалокатни сезади шекилли, Туркистонга бориб Хўжа Аҳмад Яс-

савий мақбарасини зиёрат қилгандан сўнг Огача ойим ва икки ўглини ўша ердаги яқин одамларидан бирининг уйига ташлаб ўзи сафарни давом эттиради. Хоннинг шубҳалари ўринли бўлиб чиқади: Оренбург шаҳрига етгач, ўша ернинг губернатори одамлари уни қалбаки навозиш билан кутиб оладилар, губернатор хонни зиёфат қилади, улар бир-бирлари билан савго алмашинадилар, Тошкентда чиқиб турган газеталар бу ҳақда хабарлар эълон қиладилар. Бироқ шундан сўнг икки йилдан ортиқроқ вақт ўтса ҳамки, хондан ҳеч қандай дарак бўлмайди. Кейинчалик маълум бўлишича, Оренбург губернатори император фармойишига асосланиб, Худоёрхонни уй қамоғида сақлашни буюрган экан. Эри тақдиридан бе-хабар Огача ойим икки ўгли билан Туркистонда уни кутиб яшайверади, ниҳоят Н. Остроумов ўз мақола-ларида таъкидлашича, 1879 йилда хоннинг вафоти ҳақидаги хабар маълум бўлганидан кейиноқ Тошкентга қайтиб келади. Хоннинг бошқа хотинларидан бўлган ўғиллар — Муҳаммад Аминбек, Муҳаммад Умарбек ва Ибн Яминбек бу вақтда Тошкентда истиқомат қилар эдилар. Уларнинг ёрдами билан Занжирлик маҳалла-сидаги Олимхўжа деган кишининг ҳовлисида яшай бошлайдилар. 1883 йилда Ўрмонбек 18 ёшида шу ҳовлида вафот этади. Шундан сўнг Огача ойим ягона фарзанди Фансуруллобек билан ўша ҳовлида яшаб туради. Фансуруллобек Туркистонда ва Тошкентда эски мактабда таълим олгач, Шайхованд Таҳурдаги Эшонқули додхоҳ мадрасасида таҳсилни давом эттиради. Мадрасада ўқитиладиган дарслар орасида айниқса аруз илми уни мафтун этади ва Худоёрхон фарзандлари орасидан ягона шоир бўлиб етишиб чиқади. Фансуруллобек яратган газал ва мухаммаслар XIX аср охири ва XX аср бошларида тартиб берилган қўлёзма ва тошбосма баёзларда тез-тез учраб туради. Фансуруллобек Хисрав тахаллуси билан ижод қилган.

Юқорида эслатиб ўтилган Фузулий девонининг охириги бўш саҳифаларига қилинган қайдида Фузаил Исломов бандай ёзади: *«Фансуруллобекнинг Хисравбек исмли ёлғиз ўгли бўлган ва Тошкентда вафот қилган. Шу ўгли номини у ўзига тахаллус қилиб олган экан. Хисравнинг газал ва мухаммасларини Шарқшунослик институти фондидаги босма манбаларда кўрдим».*

Фузаил Исломов шахсий кутубхонасида сақла-
наётган Фузулий девонининг сўнгида Фансуруллобек
томонидан Алишер Навоий газалига боғланган эҳти-
росли тахмис матни берилади. Шу муносабат билан
Фузаил Исломов яна бундай ёзади: «*Бу китоб асли
Худоёрхоннинг ўгли Фансуруллобекнинг қўлида бўл-
ган. Ушбу варақдан тўрт варақ юқоридаги хати мул-
лоий билан ёзилган мухаммас Фансуруллобекнинг
Навоий газалига боғлаган мухаммасидир. Бу варақ-
дан юқоридаги Султон Маҳмуд Газнавийнинг ру-
бойисини ва Жомий газалига боғланган мухаммасни
шоир Муҳйи ўз қўли билан ёзган. Бунга қараганда,
бу китобни Муҳйи ҳам кўрган ва ўқиган. Бу китоб
қандайдир йўл билан Шарқий Туркистоннинг Чува-
чак шаҳрига бориб қолган. Буни тошкентлик Мир-
мақсуд ака марҳум бировнинг қўлидан Чувачакда
сотиб олиб, бир зиёфатда қайинпадаримизга (Фансу-
руллобекнинг куёви Шаҳобиддинхон Тожиддинхон
ўғлига — Ш. Ю.) ҳадя қилган эди. У кишидан бизга
ҳадя қилинган».*

Фансуруллобекнинг бу тахмиси унинг шоир сифа-
тида қанчалик забардаст бўлганини кўрсатувчи да-
лил эканини ҳисобга олиб, уни муҳтарам ўқувчилар
эътиборига ҳавола этамиз:

Этмайин зоҳир низо найлай бу айёмим била,
Лаҳза суҳбат тутмадим ул чашми норомим била,
Бул жиҳатдин тўлди оғуйи алам жомим била,
Бир қадаҳ май ичмадим сарви гуландомим била,
Бир нафас эврулмади даврон менинг комим била.

Гаҳ ичиб май дайр пири соғари эҳсониди,
Гоҳи боғлаб қўлни шайхи бериё фармонида,
Гоҳ юруб дайр ичра, гоҳи хонақоҳ айвонида,
Тунга етмас кунни ўткардим ўлуб ҳижронида,
Кунга етгайманму, ваҳ, бу субҳи йўқ шомим била.

Бир неча аҳли маъоний фатҳига соҳибқирон
Дедилар: гам дардини нафъи шароби аргувон,
Бу сўз эшитгач кириб майхонага мен нотавон,
Ҳар маеки онсиз ичтим топғали гамдин амон,
Заҳри гам гуё эзилмиш эрди ул жомим била.

Булмайин ул ваҳши кўзлик бир нафас ром, эй рафиқ,
Субҳи айшим мисли асром айлади шом, эй рафиқ,

Йуқтур оромим мени, куб қилма дашном, эй рафиқ,
Қайда бўлсун музтариб кўнглумга ором, эй рафиқ,
Тутмадим ором чун бир дам дилоромим била.

Ул нависимга бу дарди меҳнатим пайгомин эт,
Ҳажр аро тортган азоби кулфатим пайгомин эт,
Уйрулур бошимга ҳадсиз заҳматим пайгомин эт.
Эй сабо, ул гулга муҳлик фурқатим пайгомин эт,
Ваҳки, жон нақдин анга еткур бу пайгомим била.

Ҳаддин афзун журмим охир тоқатимни этти тоқ,
Сабрим олгай бир тарафдин меҳнати дарди фиरोқ,
Бу тирикликдин кечиб, марг ила айлаб иттифоқ,
Кўнглум ичра бут гами, куфр ичра улсам яхшироқ,
Аҳли дин олинда боргунча бу исломим била.

Гам утига сийна бирён элтмагумдур ичмайин,
Гунча янглиг кўнглими қон элтмагумдур ичмайин,
Мисли Хисрав оҳу афгон элтмагумдур ичмайин,
Эй Навоий, улсам, армон элтмагумдур ичмайин,
Бир сабуҳи гулузори бода ошомим била.

Шеърятга, шоирларга ихлоси баланд Фансурулло Фурқат Тошкентда яшаган йилларда 20—22 ёшлар орасидаги йигит эди. Ўзининг ҳамшаҳри бўлмиш забардаст шоир Тошкентда эканини билгач, табиийки, у билан танишиш, дўстлашиш, айниқса, шеърят ҳақида суҳбатлашиш, ўз шеърӣ машқларини кўрсатиб ундан маслаҳатлар олиш истаги тез орада Фансуруллобекни Фурқат билан яқинлаштиради. Фурқат Фансуруллобекнинг Занжирлик маҳалласи тор кўчасидаги ҳовлисида бир неча марта бўлади, ундан кўп илтифотлар кўради. Шунинг учун ҳам Истанбулга бориши биланоқ энг яқин дўстлари қаторида Фансуруллобекни соғиниб, «Сабога хитоб» шеърӣ мактубининг салмоқли бир қисмини унга бағишлайди.

Иккинчи томондан, Фансуруллобекнинг қайнотаси Жўрабек додхоҳ ҳам Фурқат билан гоят яқин муносабатларда эдики, қайнотасининг Қорасувдаги катта боғида бўлган суҳбатларда ҳам у Фурқат билан бир неча бор учрашган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Фурқат Тошкентдан жўнаб кетгач, русча яхши хат-саводга ҳам эга бўлган Фансуруллобек ижтимоий-маданий ҳаётида фаол қатнашади, Туркистон-

нинг вақтли матбуот органлари билан ҳамкорлик қилади. Бундан ташқари, Туркистонда жади́дчилик ҳаракати авж ола бошлагач, Фансуруллобек илк жади́д матбуотини вужудга келтиришда фидоийлик кўрсатади. Жади́дларнинг ўлкадаги дастлабки газетаси бўлмиш «Хуршид» хусусида фикр юритар экан, Зиё Саид «Ўзбек вақтли матбуоти тарихига оид материаллар» номли китобида (1927) газетанинг «*Ношири ва муҳаррири Мунаввар қори ибн Абдурашидхон. Фансуруллобек газетанинг энг атоқли ва яқин ёзишувчиси*» (муаллифи — Ш. Ю.) эди», деб ёзган эди. Бу фикрнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун «Хуршид»нинг 2-сони Фансуруллобекнинг «Сабаби тулуъи «Хуршид» сарлавҳали дастурий мақоласи билан очилганини айтиш kifоя. Газетанинг ундан кейинги сонларида ҳам Фансуруллобекнинг фаол иштироки яққол кўриниб туради. Бугина эмас, Туркистон жади́дларининг раҳнамоси Мунаввар қори билан бир сафда борган, ўлкада янги давр маърифатини қизгин тарғиб этган Фансуруллобек бошқа даврий нашрларда, жумладан «Осиё» газетаси саҳифаларида ҳам бот-бот кўриниб туради.

Эътиборга лойиқ яна бир жиҳат шуки, Зокиржон Фурқат яқин дўстларидан фақат Фансуруллобеккина эмас, балки Жўрабек Қаландарқори ўгли, Камолхон домла Қаҳҳор ўгли, «Сабоға хитоб»да:

Ул Эшонхўжа эшон домломиз,
Ғарибликда суянган муттакомиз,

дея улуғлаган устози Эшонхўжа мударрис Маҳмудхўжа ўгли ва бошқалар ҳам жади́длар қарашларининг аҳоли ўртасида кенг ёйилишига хизмат қилганлар, кўплари янги усул мактаблар очиб, муҳим аҳамиятга эга бўлган ишларни амалга оширганлар. Шу вадан жади́д раҳнамолар Фурқатга ва Фурқатнинг жади́дларга хайрхоҳ дўстларига алоҳида ҳурмат билан қараганлар. Масалан, жади́длар отаси Исмоилбек Гаспирали ўзи муҳаррир бўлган «Таржимон» газетасида Фурқат барҳаётлик вақтидаёқ унинг Ёркентдаги маърифатпарварлик фаолияти хусусида қизиқарли материаллар эълон қилдирган. Гаспирали Тошкентга келганида Жўрабек додхоҳ билан махсус учрашиб, унинг «Таржимон» газетаси фидоийларидан бирига айланишида, ўлкадаги янги усул мактаблари фаолиятида қизгин қатнашувида жиддий рол ўйнаган.

Абдулла Авлоний «Адабиёт» номли китобига Фурқатнинг Худоёрхон ҳақидаги мухаммасини ҳам танлаб киритишни лозим топган. Ҳамза Ҳакимзода Фурқатнинг бир неча газал ва мухаммасларига татаббулар қилишдан ташқари, шоир лирикасининг гултожи бўлмиш «Сайдинг қўябер, сайёд...»га асримизнинг йигирманчи йиллари ўрталарида сеҳрли куй басталаб, ўша даврнинг энг яхши хонандаларига ўргатиб, ижро эттирган ва ҳоказо.

Юқорида келтирилган далиллар Фурқат маърифатпарварлиги билан жадидларнинг қарашлари ўртасида бевосита давомийлик борлигини кўрсатадики, масаланинг бу томони ҳали пухта ўрганилиши, мантқий ниҳоясига етказилиши зарур.

Фансуруллобекнинг қисмати фожиали тугади. У инқилобдан кейин Сталин даври қатли омининг дастлабки қурбонларидан бўлди. Ўз халқига буюк садоқат намунасини кўрсатган, унинг истиқлоли учун курашган Фансуруллобек худди шу аъмоли учун ГПУ томонидан қамоққа олинади. 1931 йил кузида Тошкент қамоқхонаси зулматида жон таслим қилган Фансуруллобекнинг сўнгги лаҳзалари хусусида у билан бир камерада бўлган марҳум Лазиз Азиззода 1978 йил январ ойидаги суҳбатларимизда батафсил ҳикоя қилиб берган эдилар.

Фансуруллобек Фурқатнинг қалин дўсти, кейинчалик рус армияси генерал-майори Жўрабекнинг Тура Сучук исмли қизига қай тариқа уйланганлиги тарихини шу ишлардан яхши хабардор 106 ёшли Гийёсхон Сирожхоновдан 1976 йил май ойида эшитган эдим. Оғача ойим Туркистондан Тошкентга қайтиб келгач, ўша вақтларда полковник мансабида бўлган Жўрабек унга уйланишга қатъий қарор қилади. Бунга Оғача ойимнинг гоят чиройли ва тадбиркорлигими ёки Жўрабекнинг Худоёрхонда ўчи борлигими (Худоёрхон ва Жўрабек муносабатларига кейинроқ яна тўхталамиз), нима сабаб бўлганлигини аниқ айтиш қийин. Оғача ойимни тўғрилиқча ўз таклифига кўндира олмаган Жўрабек дўқ-пўписа ва зўравонликни ҳам ишлатиб кўради. Лекин Оғача ойимдан: «Мен хон хотиниман, саллотнинг тенги эмасман», деган таҳқирли жавоб эшитиб, тарвузи қўлтигидан тушади. Кейинчалик Фансуруллобек йигит ёшига етиб, ҳар жиҳатдан одамларга манзур бўла бошлагач, Жўрабек уни куёв қилиш ҳаракатига тушади.

Бу ишга Фансуруллобекнинг онаси ҳам қаршилиқ қилмайди. Шу тариқа Огача ойим билан Жўрабек бир-бирларига қуда бўладилар. Фансуруллобек билан Тура Сучук ойимнинг никоҳидан илгарироқ эслатиб утганимиз Хисравбекдан ташқари Ҳумоюнхон ва Соҳибахон исмлиқ қизлар тугилади.

Ҳумоюнхоннинг Шаҳобиддинхон Тожиддинхон эшон ўглига никоҳ қилиниш тарихи ҳам қизиқарли. Тожиддинхон эшон бизнинг Лангар маҳаллага Қўқон мадрасаларидан бирини тугатиб, утган асрнинг 70-йиллари бошида кучиб келган экан. Эшон кўп марта ҳаж қилган бўлиб, 1878 йилги ҳаждан қайтиш вақтида Худоёрхон қайтаётган карвонга қўшилиб қолади ва йўл-йўлакай хонга меҳр-шафқат кўрсатиб келади. Бағдоддаги кўнгилсиз воқеадан сўнг хон йўлда бетоб бўлиб қолгач, Тожиддинхон ҳам Мазори Шарифда маълум муддат қолиб, Худоёрхоннинг касалига қарайди, уни соғайтириш учун ҳамма чорани кўради. Бироқ хон тобора оғирлашаверади. Ўлими яқинлашиб қолган хон Тошкентга ўз фарзандлари ва қариндошларига йўллаган махсус мактубларидан бирида Тожиддинхон эшон унга мусофирлик ва оғир бетоблик чоғида кўрсатган меҳр-оқибатни маълум қилиб, ўз қизларидан бирини ана шу зот никоҳига беришни васият қилади. Чиндан ҳам собиқ хон ҳаж сафарига жўнаб кетган 1877 йил охирида унинг олти ўғил фарзандидан ташқари Шаҳзодахон, Турапошша, Хонпошша, Моҳзодахон ва Озодахон исмли беш қизи ҳам юртида қолганлигини архив ҳужжатлари тасдиқлайди. Собиқ хон ана шу қизларидан бирини Тожиддинхон эшон никоҳига бериш билан бу жўмард инсон олдидаги қарзини узмоқчи, ундан ташқари қизларидан бири шундай саховатли, меҳр-оқибатли одамга тегиб бахтли бўлишини орзу қилган эди. Аммо Тожиддинхон эшон Қўқонда экан вақтида уйланган Афанди ойим исмли шаддод хотини бўлган. У ўз устига кундош келмаслигининг барча тадбирларини кўради. 30-йиллар ўрталарида 80 ёшлар чамасида бўлган қорачадан келган чиройли кампир — Афанди ойим барча ўғил-қизлари ва келинлари жоловини маҳкам ушлаганча, худди Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғолони» комедиясидаги Фармонбибидек оила-сида ҳукмфармолик қилганини болалик йилларимда кўп марта кўрганман. Айтганча, Саид Аҳмаднинг Ойпошша Дадахўжаева деган аммаси Афанди ойим-

нинг келинларидан бири эди ва у аммасиникига ўқтин-ўқтин бориб уйнаб юрарди. Ўша вақтларда Афанди ойим феъли-атворида кўрган баъзи хусусиятларни Саид Аҳмад кейинчалик Фармонбиби тимсолига кўчирган бўлса ҳам ажаб эмас.

Хоннинг васиятига келсак, у худди Афанди ойимнинг шаддодлиги ҳамда тадбиркорлиги туфайли амалга ошмай қолади.

Орадан анча замонлар ўтиб, 1909 йилда Тожиддинхон эшон вафот этгач (бутун Ўрта Осиёда минглаб муридлари бўлган бу табаррук эшоннинг вафотидан тушида воқиф бўлган Юсуф, Сарёмий хобидан уйғонибоқ унга дилсўз марсия ёзган ва марсия шоирнинг инқилобдан илгари Тавалло томонидан нашрга тайёрланган тошбосма девонидан ўрин олган), Афанди ойим Худоёрхоннинг васияти муаллақ қолганидан виждон азобига тушади шекилли, тўнгич фарзанди Шаҳобиддинхонга хоннинг невараси, Фансуруллобекнинг Ҳумоюнхон исми қизини олиб бериб, кўнгли таскин топади. Ҳумоюнхон ўз эри Шаҳобиддинхон эшон билан кўп йиллар аҳил яшаб, солиҳ фарзандлар тарбиялайди. Сталин қатағони бошланган 20-йиллар охирида оиласи билан яширин равишда Хитойга қочади, Ҳумоюнхоннинг ҳам, Шаҳобиддинхон эшоннинг ҳам тупроғи Шарқий Туркистонда қолиб кетади. Илгарироқ биз айтган манбашунос олим Фузаил Исломов Ҳумоюнхоннинг қизлари Мунираҳон аяга уйланган бўлиб, бир томондан Худоёрхонга, иккинчи томондан Тожиддинхон эшонга невара куёв эдилар.

Энди Жўрабекнинг фаолиятига, унинг Зокиржон Фурқат билан муносабатларига қайтайлик. Бухоро амири Музаффар ҳукмфармолиги даврида Жўрабек амирликнинг Китоб вилояти ҳокими эди. Жўрабек Худо ато қилган тугма фазилатлари: жасурлиги, шердек бақувватлиги, шунингдек ўткир мерганлиги, турли ишларни, айниқса ҳарбий санъатни пухта билиши, ҳар қандай мураккаб ишларни удалашга қодирлиги билан ҳам ўз ҳамюртларини, ҳатто чет эллик кўпни кўрган кишиларни ҳайратга солган пайтлари кўп бўлган. Жўрабек Китоб вилоятининг беги экан даврида у билан учрашган инглиз сайёҳи Скайлер Жўрабекнинг мерганлик маҳоратидан қанчалар лол қолганлигини Ю. Рассел 1878 йилда Петербургда чоп этилган «Ўрта Осиё маданияти ва Шарқдаги сиё-

сатимиз» китобида қизиқарли бир воқеа мисолида кўрсатиб ўтади: «*Ўрта Осиё халқлари яхши мерганлардир. Бироқ, афсуски, уларнинг барча қуроллари эскича бўлиб, қадим замонлардан қолган. Милтиқларнинг кўпчилиги пилта билан отилади. Ўзи ниҳоятда огир бўлган милтиқларнинг стволи узун ва ингичка, уни жуда узоқ муддат ўт олдириш керак бўлади. Бекларнинг бири Жўрабек (у Скайлер билан таниш бўлган) ана шу милтиқдан ажойиб равишда фойдалана билган. Бир сафар у худди пилта милтиқни олиб, устунга суянганича баланд дарахтнинг энг учида турган чумчуқнинг бўйниги узиб ташлади. Жўрабек пуфлама милтиқдан ҳам аъло даражада ота билган. Скайлер бу қуролнинг Ўрта Осиё оқсуяқларининг энг яхшиларидан, энг покизаларидан бўлиши Жўрабек ҳукмронлик қилган Шаҳрисабздек кичик тоғли водийда бунчалар оддий буюм ҳисобланишини илк бор билиб ҳайрон қолган».*

Жўрабек ҳақидаги материални газета учун тайёрлаётган кезларимда, 1991 йил апрел ойида таниқли геолог олим-ёзувчи, бир неча қисса ва ҳикоялар, шунингдек, «Кониют сирлари» бадиий фильми сценарийси муаллифи академик Обид Акрамхўжаев билан шифохонада бирга бўлишга тўғри келди. Мен у кишига Жўрабек ҳақида оғзимдан «гуллаб», баъзи ноёб ҳужжатлар ҳақида сўзлаган эдим, Обидхўжа ака додҳо хусусида мен билмайдиган, яна ҳам қизиқарлироқ ҳужжатлардан хабардор эканлиги маълум бўлди. Олим менга машҳур швед сайёҳи Свен-Гединнинг «Осиё юраги» номли икки жилдли нодир монографияси билан танишиб чиқишни тавсия этди. Чиндан ҳам бу монографияда Жўрабек ҳақида бошқа манбаларда учрамайдиган ўта қизиқарли ва аниқ маълумотлар бор экан.

Ўтган асрнинг 90-йиллари биринчи ярмида туркистон, Марказий Осиё, Тибет ва бошқа кўпгина жойларни пиёда кезиб яратган улкан тадқиқотини Свен-Гедин аввал швед тилида, кейинроқ 1895 йилда Санкт-Петербургда рус тилида ҳам чоп эттирган экан. Машҳур сайёҳ Тошкентда, Туркистон генерал-губернатори Вревский уйидаги бир зиёфатда Жўрабек билан учрашиб қолади. Билим доираси кенг, қизиқишлари беҳисоб бўлган Жўрабек билан суҳбат Свен-Гединни мафтун этади. Бу мафтунлик машҳур швед олими ва сайёҳининг бир неча кун давомида

собиқ Шаҳрисабз — Китоб бегининг Қорасувдаги уйида қолиб кетишига сабаб бўлади.

«Жўрабекнинг меҳмондўст уйида ўтказилган кечаларда у менга ҳикоя қилиб берган таржимаи ҳоли эртақлардагидек сеҳрли эди», деб ёзади муаллиф ўз китобида (1-жилд, 58-бет).

Бир неча саҳифани Жўрабек фаолиятига бағишлаган Свен-Гедин унинг Амир Насрулло ҳукмронлиги вақтида Шаҳрисабз беги бўлганлиги, бекликнинг бошқа даъвогарлари маълум муддат ҳукмронликни ундан тортиб олганликлари, ҳаёти хавф остида қолган Жўрабек ўз қадрдони Бобобек билан бирга чеккан изтироблари, уларнинг сарсон-саргардон ҳаёти ҳақида ҳам бошқа тарихий манбаларда учрамайдиган маълумотларни қолдирган.

1868 йилда Россия императори қўл остида бўлган Самарқандга катта хавф солган Жўрабекнинг жасорати ҳам, ундан чинакамига чўчиб қолган фон Кауфман Шаҳрисабз беги билан битим тузиб, зиммасига анчагина масъулиятлар олишига тўғри келганлиги ҳам, кейинчалик генерал-губернатор арзимас бир баҳона билан ўз ваъдасидан қайтганлиги ҳам китобда ўз ифодасини топган.

Свен-Гедин китобида Қўқон хони Худоёрхон билан Жўрабек муносабатлари хусусида ҳам бошқа манбаларда учрамайдиган муҳим тафсилотлар, ўзига хос талқинлар мавжуд. Худоёрхон Жўрабекка қай тариқа фириб берганлиги ва ўз валинеъмати фон Кауфманга уни не алфозда «туҳфа» қилганлиги манзараси айниқса жонли ва ишонарли тасвирланган. Свен-Гедин Жўрабекнинг ўз оғзидан эшитганларига асосланиб ёзишича: *«Дусти Бобобек билан биргаликда тоғ-тошлар орасида узоқ вақт бошпанасиз кезган Жўрабек пировардида Худоёрхондан саховат ва кумак ахтариб Қўқонга келади. Лекин хон Жўрабекка нисбатан хиёнаткорлик йулини тутати: уни ҳибсга олдириб, оёқ-қўлларига кишан солдириб, бекнинг душмани бўлмиш фон Кауфман ҳузурига жўнатади. Фон Кауфман Жўрабекни очиқ чеҳра билан кутиб оладию, бироқ асирликда сақлайди»* (1-жилд, 57-58-бетлар).

Жўрабекнинг 90-йиллар биринчи ярмида Тошкентда кечган ҳаёти ҳақида ёзар экан, Свен-Гедин унинг қадимий шарқ маданиятининг дурдоналаридан бўлмиш китоблар бўйича ниҳоятда бой маълумотларга эга эканлиги масаласига алоҳида эътибор

беради. Китобда зикр этилганларнинг ҳаммасига асосланиб, Свен-Гедин Жўрабекни «Марказий Осиёнинг энг янги тарихида катта рол ўйнаган сиймо» (1-жилд, 57-бет) дея юксак баҳолайди.

Жўрабек табиатан адолатпарвар, инсофли одам бўлганлигидан ўзи ҳокимлик қилган Шаҳрисабз — Китоб вилояти аҳолисига Бухоро амири томонидан солинадиган кўпдан-кўп солиқларга қарши ўқтин-ўқтин норозилик билдириб турар, уларнинг айримлари бекор қилинишига ҳам муваффақ бўлар эди. Амир исёнкор бекдан тезроқ қутулишни истар, бек эса ҳа деганда буй беравермас эди. Ана шундай таранг бир вазиятда ўрис зобитлари Бухоро амирлиги устига бостириб келади. Жиддий қаршилиқ кўрсатишга тайёргарлиги бўлмаган амир Музаффар қўшинлари осонгина енгилади ва руслар билан ўртада битим тузилиб, амирлик Россия вассаллигини қабул қилади. Бу шармандали битим амирлик ҳудудидаги ватанпарвар кучларнинг қаттиқ норозилигига боис бўлади. Шаҳрисабз — Китоб беклари Жўрабек билан Бобобек амир Музаффарнинг ўгли Абдумаликни ҳам босқинчиларга қарши курашга жалб этадилар, у билан биргаликда қўшин тўплайдилар ва ҳатто анча илгари рус зобитлари томонидан босиб олинган Самарқандни эгаллашга муваффақ бўладилар. Бироқ фон Кауфман Тошкентдан жўнатган кўп миқдордаги қўшин ва қуроллар ўз ишини қилади: кучлар нисбати тенг бўлмаган бу жангда орқага чекинган Жўрабек қўл остидаги қўшинлар энди амир Музаффар қўшинларига қарши жанг қилиб уни енга бошлайдилар, амирдан ҳам, вассалликдан ҳам қутулмоқчи бўладилар. Амир уларга кучи етмагач, ўз хўжайини бўлмиш Туркистон генерал-губернаторидан мадад сўрайди. Генерал Абрамов бошлиқ зобитлар катта куч билан келиб Жўрабек аскарларини енгиб, унинг тасарруфидаги Шаҳрисабз — Китоб вилоятини амир Музаффарга қайтариб олиб берадилар.

Амирнинг хоинлиги туфайли енгилган Жўрабек билан Бобобек, Свен-Гедин китобида тасвирланганидек, тоғ-тошларда узоқ муддат сарсон-саргардон кезганларидан кейин нажот ва бошпана сўраб Худоёрхон ҳузурига боришга мажбур бўладилар. Худоёрхон шу муносабат билан қандай хиёнаткорликка йўл қўйганлиги илгарироқ айтилган эди.

Асир сифатида Тошкентга, генерал-губернатор их-

тиёрига мажбуран жўнатилган Жўрабек билан Бобобек бу ерда анча вақт уй қамогида сақлангач, Россия фуқаролигини қабул қилишга ва рус армияси хизматига ўтишга мажбур бўладилар. Қўқон хонининг қуюшқонга сигмайдиган ишидан даргазаб бўлган Жўрабек Ўзганд, Хўжанд, Андижон шаҳарлари устига рус аскарлари қилган юришларда қатнашиб, ўзига доғ туширганини билмай қолади.

Жўрабек ўрис армияси хизматига ўтиши қай тариқа содир бўлганлигини Н. Остроумов фон Кауфман ҳақидаги китобида (1899) қуйидагича баён қилади: *«Собиқ Шаҳрисабз беги, ҳозирда рус армияси полковниги Жўрабек К. П. фон Кауфман генерал-губернатор бўлган вақтда рус қўшинлари томонидан энгилиб, Тошкентга олиб келинган ва маълум муҳлат ҳибсда сақланган эди. Шундан сўнг генерал Кауфман (1870 йил сентябрида) уни уз боғига таклиф этади ва шунақанги муомала топадики, Жўрабек ўзи учун бутунлай бегона бўлган янгича ҳаёт тарзига кўниб, рус армияси хизматида қолишга мажбур бўлади»* (211-212-бетлар).

Собиқ Шаҳрисабз бегининг рус армияси сафларидаги хизмати 1901 йилда унга генерал-майор ҳарбий унвони берилиши билан яқунланган эди. «Туркестанские ведомости» ва «Туркистон вилоятининг газети» ана шу «сийлов» хусусида бутун ўлкага хабар берадилар. Ўша даврдаги ўзбек матбуотининг ифода воситалари билан ўқувчиларни таништириш мақсадида ўзбекча газетадаги хабарни тўлалигича келтирамиз: *«Ушбу 1901 йилда май ойини 6-кунида ул баланд даражалик жаноби военный министр, яъни Россия аскарига вазир бўлуб турғувчи генерал Куропаткин Петербург шаҳридин жаноби полковник Жўрабекка марҳамати олий қилибдурларким, «Сизнинг Россия давлатига яхши хизмат қилганингиз ва тинчу хотиржам бўлуб юрганингиз учун подшои аъзам император ҳазратлари генералингизга майор чинини марҳамати олий қилибдурлар» деб («Туркистон вилоятининг газети», 12 май 1901 йил).*

Рус мустамлакачилари ва император Туркистондаги сиёсат борасида ўта мунофиқ, худбин ва сершубҳа эканликларига ҳайрон қоласан киши. Бир томондан, Жўрабек гўё «Россия давлатига яхши хизмат қилганлиги ва тинчу хотиржам юрганлиги учун» унга «марҳамати олий» кўрсатилади, иккинчи томондан

эса, орадан бир неча ой ўтмаёқ, Сирдарё вилояти губернатори (Жўрабек яшаб турган Тошкент шаҳри шу губернаторликка қарарди) унинг устидан махфий чақув хати ёзади. Унда, жумладан, бундай дейилади: *«Таржимон» газетасининг жонкуяр тарғиботчиси генерал-майор Жўрабекдир. У янги усул билан қизиқмоқда. Гаспирали Тошкентга келганида у билан учрашди»*. Ўқувчида шу беш-олти сатр маълумотнинг нимаси чақув экан? деган савол туғилиши мумкин. Гап шундаки, Жўрабекка генерал-майор унвони берилишидан тўрт ой чамаси аввал, яъни 1900 йил 31 декабрда Тошкентга Россия ички ишлар вазирлигидан 13444-рақамли махсус кўрсатма келган эди. Унда Туркистон бўйича янги усул мактаблар очиш, уларда дарс беришда қатнашаётган, мақолалар ёзаётган барча кишилар хусусида материаллар тўплаб, шахсан Ички ишлар вазирига маълум қилиш учун зудлик билан полиция департаментига юбориш вазифаси топширилган эди. Бундан ташқари маҳаллий халқни маърифатли қилиш, уни келгусидаги мустақиллик учун курашга тайёрлаш борасида кўп ҳолларда Туркияга суянишни тарғиб этган жадидларни ҳам мустамлака маъмурияти жинидан ёмон кўрар эди. Худди ана шу жиҳатлар Жўрабек устидан юқоридаги чақувнинг ёзилишига сабаб бўлган. Ростда, жадидларнинг *«Таржимон» газетасини жокуярлик билан тарғиб этса, жадидлар раҳнамоси Гаспирали Тошкентга келганида у билан махсус учрашса, бу ҳам етмагандек, янги усул мактаблари очилиши билан қизиқса, Жўрабекнинг фаолиятига генерал-губернаторлик доиралари қандай қилиб бефарқ қараб туришсин? Жўрабек ҳақидаги юқоридаги чақув хатини таҳлил этаркан, «Бу ҳужжатдан чиқадиган хулоса шуки, бир вақт босқинчиларга қарши курашган Жўрабекнинг ўтмиши оқ подшо маъмурларининг ёдидан чиқмаган эди, шунинг учун ҳар бир қадами қаттиқ назорат остида эди. Жўрабекнинг жадидлар отаси Гаспирали билан учрашуви Туркистон генерал-губернаторлигини таҳликага солгани аниқ»,* деб ёзади самарқандлик тадқиқотчи Амридин Эргаш Бердимурод. Бу ҳаққоний фикрга тўла қўшилмоқ керак деб ўйлаймиз.

Туркистон генерал-губернатори тузоғига хиёнат йўли билан туширилган Жўрабек 1868 йилдан то умрининг охиригача (1906 йил) Тошкентда ва Тош-

кент яқинидан ўзи сотиб олган Қорасувда умр ўтказди. Бутун шу давр ичида Жўрабек ўлка ижтимоий-маданий ҳаётида фаол қатнашди. Жўрабек аввало ўз халқининг ўтмишдаги бой маданий меросига зўр ихлос билан қарар, мулло боболаримиз қолдирган ноёб хазиналарни топиш, жамлаш ва келгуси авлодларга қолдиришни ўз фаолиятининг асосий мақсадларидан деб билар эди. Жўрабекнинг шахсий кутубхонасидаги кўп асрлик тарихга эга бўлган нодир қўлёзмалар билан махсус танишиш учун машҳур рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд 1902 йилда бир мунча муддат унинг Қорасувдаги уйида қолиб кетган эди. 1906 йилда, Жўрабек вафотидан бир ойгина ўтгач, 27 февралда В. В. Бартольд Петербургдан Н. П. Остроумовга ёзган мактубида унинг шахсий кутубхонасидаги қадимий қўлёзмаларни тўлалигича сақлаб қолишнинг катта илмий-тарихий аҳамияти ҳақида илгари Н. Г. Маллицкийга ёзган хатига ҳануз жавоб ололмаётганидан қаттиқ куйинади. Сал кейинроқ бошқа бир машҳур шарқшунос А. А. Семеновнинг ҳаракати билан Жўрабек тасарруфидаги қўлёзмаларнинг бир қисми САГУ (ҳозирги Тошкент Давлат дорилфунуни) Асосий кутубхонасига ўтказилади. Фан учун, тарих учун гоят муҳим аҳамиятга эга бўлган бу қўлёзмалар ҳақида В. Бартольд ҳам, А. Семенов ҳам махсус тадқиқотлар эълон қилдирдилар. «Мўгул босқинлари даврида Туркистон» номли машҳур асарида В. В. Бартольд Жўрабекнинг китоб хазинасидаги Рашидиддин Ватвотнинг умумий тарихга, хусусан мўгуллар ҳукмронлиги тарихига бағишланган машҳур асари «Жомеъ ут таворих»ни (асарнинг бу нусхаси унинг муаллифи барҳаётлик вақтида кўчирилган) «ўрта асрларда на Осиёдаги, на Овруподаги бирор халқда бўлмаган» жуда катта тарих энциклопедияси деб атаган эди.

Жўрабек шахсий кутубхонасида қолган нодир қўлёзмалардан Мирхонднинг олти жилдлик «Равзатус сафо» (1569 йилда кўчирилган), Давлатшоҳнинг «Тазкират уш шуаро» (XVI асрда кўчирилган), Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»сини (1700-1701 йилларда кўчирилган), Қазвинийнинг «Тарихий Қазида»сини (XVII аср ўрталарида кўчирилган), машҳур «Калила ва Димна»ни (XVII асрда кўчирилган), шунингдек йигирмага яқин бошқа нодир китобларни кўрсатиш мумкин.

Журабек фаолиятидаги яна бир муҳим жиҳат унинг, бир томондан, Ўрта Осиёнинг чоризм томонидан босиб олинишига, мустамлака маъмурлари Туркистонда амалга оширган сиёсатга, иккинчи томондан, рус тили ва маданиятига, рус классик адабиётига муносабати масаласидир.

Тошкентда уй қамоғида сақланган катта иқтидорли Журабек тез орада рус тилини ўрганиб олади, зотан бусиз полковник сифатида рус қўшинларига қўмондонлик қилишнинг умуман иложи йўқ эди. Кейинчалик Журабекни таърифлаб, Н. П. Остроумов ўз кундаликларида бундай ёзган эди: *«Журабек донишманд ва кишиларни тушунадиган одам. У рус тилида қаноатланарли гапиради»* (Ўзбекистон Марказий архиви. Фонд N 1009, қайд N 1, дело N 67, 53-саҳифа).

Рус тилини дуруст билган Журабек 1876 йилдаёқ Петербургда булиб ўтган шарқшунослар III халқаро конгресси ишида туркистонлик Сатторхон Абдулгафоров, Шермуҳаммад Муҳаммадқулов ва Абдулла Ниёзовлар билан биргаликда қатнашади ва зўр таасуротлар билан юртига қайтади.

Журабек бора-бора рус классик адабиётининг энг машҳур намоёндалари, жумладан, Лев Толстой ижодига мустақил баҳо бера оладиган даражага эришади. Уша даврнинг йирик рус зиёлиларидан бири шу муносабат билан ёзиб қолдирган фикрлар айниқса қимматлидир. *«Граф Л. Толстой ҳақида Журабек эҳтиром билан гапирди: у донишманд адиб ва нимаики ёзса, ўзи ҳис қилиб ёзади. Бунақаси сизларнинг ҳам, бизларнинг ҳам ёзувчиларимиз орасида кам топилади»* (Ўзбекистон МА, Фонд N 1009, қайд N 1, дело N 67, 58-саҳифа).

Журабекнинг чоризм Туркистонда юргизган сиёсатга муносабати ҳақида унинг замондошлари қизиқарли фикрлар баён этганлар. *«Салмоқли кутубхона соҳиби бўлган ва кўплаб тарих китобларини ўқиган Журабек,— деб ёзган эди. В. В. Бартольд, — мен билан суҳбат чоғида русча идора усулини мўғулча идора усули билан асосли равишда тенг қўйди: унинг фикрича, мўғуллар давридаги сингари руслар даврида ҳам ярамас одамлар ёлгондаки садоқат кўрсатиш йўли билан бегона халқнинг босқинчиларини лақиллатишга ва улар ҳомийлиги остида ўз ҳамюртларига зулм ўтказишга муваффақ бўлишди»* (В. В. Бартольд. Сочинения. Том 1, часть 1, 346-бет).

Н. Остроумов 1903 йил 1 февраль куни Жўрабек билан навбатдаги учрашув таассуротларини ўз кундалигида, жумладан қуйидагича қайд этган эди: «У рус бошлиқлар хусусидаги ўз фикр-мулоҳазаларини тўппа-тўғри, ҳатто кескин қилиб айтади. Бироқ шахсий ҳаётига оид тафсилотларни айтишдан ҳамиша ўзини тияди. Ишончим комилки, у қизиқарли ва ўз обрў-эътибори учун нафли деб ҳисоблаган нарсаларнинг ҳаммасини ён дафтарига қайд қилиб боради. Умуман Жўрабек — ўткир шахс ва унинг ён дафтаридаги қайдлари Туркистоннинг келгусидаги тарихчиси учун аҳамият касб этажак» (Ўзбекистон Марказий Архиви. Фонд N 1009, қайд N 1, дело N 103, 103 - саҳифа).

Жўрабек Сирдарё области губернаторидан тортиб Туркистон генерал-губернатори билан ҳам кўп марта лаб совуқ муносабатда бўлганлиги, улардан ҳар бирининг муомаласига яраша муомала қилишдан асло тап тортмаганлиги ҳақидаги далиллар архив материаллари орасида бот-бот учраб туради. Жўрабекнинг исёнкорлик табиати, мустамлака маъмурлари Туркистонда юргизган сиёсатдан норозилиги айниқса 1905 йил 9 январ воқеаси ўлкада акс-садо берган ойларда яққол кўзга ташланди. 1905 йил октябр ойида Тошкентда оммавий ишташлаш бўлиб ўтиши билан бир вақтда, яъни 16 ноябр ва 15, 22, 29 декабр кунлари Тошкентда генерал-майор Жўрабек бошчилигида йигинлар ўтказилиб, мамлакатда вужудга келган қулай фурсатдан фойдаланиш ва ўлкани чидаб бўлмас даражадаги оғир аҳволидан қутултириш чораларини кўриш масалалари кун тартибига қўйилади. Жўрабек бошчилик қилган бу ишга Туркистон генерал-губернаторлиги доиралари қўрқинч билан қараганликлари ўша кунларда Петербургга генерал-губернатор жўнатган бир махфий ҳужжатда қуйидагича ифодаланган эди: «*Ерликлар орасида ўзларининг турмушини яхшилаш тўғрисида ҳукуматга ариза бериш учун ҳаракатлар бўлиб турибди. Шу сабабли ерли халқ ўзининг мақсадига эришиш учун Россия ҳукуматининг ҳозирги қийин аҳволидан фойдаланмайди, деб бўлмайтиди.*»

Лекин Жўрабек бошчилигида ўказилган сўнги норозилик йигинидан сўнг (у 29 декабр куни ўтганини илгарироқ айтган эдик) уч-тўрт ҳафта ўтар-ўтмас, 1906 йилнинг 24 январидан 25 январига ўтар кечаси

у ўзининг Қорасувдаги богида номаълум шахслар томонидан сирли бир вазиятда ўлдириб кетилди. Жўрабекнинг ваҳшиёна ўлдирилганини ўз кўзи билан кўрган жияни Маҳмудбек Ҳайдаров (у вақтда 5 ёшда бўлган) 1978 йил 10 декабрдаги суҳбатимизда қуйидагича ҳикоя қилиб берганди: *«Додхоҳ тоғамиз ҳақидаги хунук хабарни эшитган заҳоти отам етаклаб олиб борди. Уй ичига киргач мени онам қўлига кўтариб турди. Унг елкасидан чопилган тоғамиз катта зал уй ёнидаги кичикроқ хонада каравотда ётар, устидаги оқ чойшаб қип-қизил қонга бўялгани ҳали-ҳали кўз олдимдан кетмайди. Тоғамизни Қорасувдаги ўз боғларидан қабр қазиб, юзларча қорилар дуотиловати билан, кетидан тўплардан ўқ отилиб дафн этдик. Кейинроқ, катта бўлганимда у кишининг қабр тошларига битилган «Амир Темур авлоди кенасас қабиласининг уругидан», деб ёзилган сўзларни қайта-қайта ўқирдим».*

Туркистон генерал губернаторлигига бутунлай тобе бўлган «Туркестанские ведомости» газетаси ўша йилги 6 феврал сониде бу даҳшатли қотиллик тафсилотларини баён этар экан: «Марҳумнинг душманлари йўқ эди ва қотиллик, шак-шубҳасиз талончилик мақсадида қилингани аниқ», дея жамоатчилик фикрини чалғитишга ҳаракат қилган эди. «Туркестанские ведомости» ҳам, «Туркистон вилоятининг газети» ҳам гуё маъмурий идоралар бу йирик тарихий шахс қотилларини излаб топиш ва шафқатсиз жазолаш иши билан жиддий шуғулланаётганлигига одамларни ишонтириш мақсадида бу мавзуга тез-тез қайтиб, қидирув-тергов ишлари қай тариқа кетаётганидан хабарлар бериб турадилар. *«Марҳум генерал-майор Жўрабекни ўлдурган босмачилар ичидан уч нафари топилиб, маҳбус бўлинибдур. Чунончи бир арманни Нерсес Осипов, иккинчи Бухорога тобе Жўрабой Ортиқбой ўгли, учинчи Самарқанд шахрини фуқароси Қодир Худойберди ўғлидир»*, деган маълумотга дуч келамиз «Туркистон вилоятининг газети»нинг 1906 йил 6 февраль сониде.

Тошкент шахрининг ҳокими томонидан Сирдарё область бошқармасига ўша йил 4 февралда берилган маълумотда Жўрабек қотилларидан бири сифатида тахмин қилиниб қамоққа олинган ва тергов қилина бошлаган Нерсес Мкртичевич Осипов Елизавет губернияси фуқароси экани айтилади (Ўзбекистон Марка-

зий Архиви. Фонд N 136, қайд N 6, дело N 4292, 101-саҳифа).

Матбуот органлари Жўрабек қотиллари устидан тез орада суд бўлажаги ҳақида хабарлар ҳам берадилар. Бироқ бу гапларнинг қаммаси қумга сингган сувдек бедарак кетади. Ҳатто Жўрабекнинг оила аъзолари бир-бир ярим йил мобайнида Туркистон генерал губернаторлигига, қуйироқ маъмурий органларга ўнларча марта расмий аризалар билан мурожаат қилганликларига қарамай, барча аризалари жавобсиз қолади.

Жўрабекнинг ўлими масаласида генерал губернаторлик доиралари ва турли жазо органлари тутган йўл гоят шубҳалидир. Қотиллар қўлга олинганлиги, тергов бошланганлиги, тез орада катта суд бўлажаги ҳақидаги ваъдалар заррача ҳам бажарилмаганидан ташқари, жумҳурият Марказий архивида ўша даврда содир қилинган деярли барча қотилликлар ҳақида ҳужжатлар тўла сақлангани ҳолда Жўрабекнинг ўлдирилишига алоқадор биргина саҳифа ҳужжат, у ҳам бўлса, биз юқорида айтган Тошкент шаҳар ҳокимининг Сирдарё область бошқармасига кичик маълумотномасигина сақланиб қолган. Салкам қирқ йил мобайнида Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган, рус армиясининг генерал-майори бўлган бу йирик тарихий шахс ҳалокати билан боғлиқ материалларга маъмурий органлар бепарво қараган бўлишлари асло мумкин эмас. Бу ҳол ўша материаллар яширин равишда марказга олиб келиб, қотилликнинг изи атайлаб яшириб юборилмадими экан? деган ҳақли саволни келтириб чиқаради.

Бу савол ўринли эканини шу нарса ҳам тасдиқлайдики, ўша даврдаги йирик рус олимларининг бир нечаси Жўрабекнинг ҳалокатини «сирли ўлим» деб ёзган эдилар. Бинобарин бу йирик тарихий шахс «сирли ўлими»нинг сирини ошкор қилиш зарурати келиб чиқади. Агар шунга муваффақ бўлинса, Жўрабек қиёфасини бутун ҳаққонияти билан халққа кўрсатиш имкони вужудга келган бўлур эди.

Шу ўринда яна бир архив ҳужжатиغا мурожаат қилиш зарурати туғилади. Чунки бу ҳужжат рус мустамлакачилари ва улар ҳомийларининг Жўрабеккагина эмас, унинг рус армияси хизматида бўлган ўгли Оллоқулибекка ҳам ишонмаганликларини, ўзлари ўлкада юргизган сиёсатнинг ноҳақлигини би-

либ, уни ерли халқдан яширишга уринганликларини кўрсатади.

Туркистон генерал-губернатори Тевяшовнинг адъютантларидан бири сифатида Оллоқулибек хизмат қилаётганини кўрган Н. Остроумов ўз кундалигига қуйидагича қайд этади: *«Бу бегонаюртлик одамнинг (Оллоқулибекнинг) шахси кишида ишонч ва хотиржамлик тугдирмайди. Генералларимиз уни нега яқин тутишларига ҳайрон бўламан: бошқарув иши учун ундан фойда тегиши мумкин эмас, зарар тегиши эса жуда ҳам мумкин, чунки генерал-губернатор уйида нималар қилинаётганидан, нималар ҳақида гап бораётганидан у ерлиларни воқиф қилиши мумкин»* (Ўзбекистон Марказий Архиви. Фонд N 1009, қайд N 1, дело N 160, 1-саҳифа).

Фурқатнинг Жўрабек билан шахсий дўстлиги масаласига келсак, собиқ Шаҳрисабз бегининг юқорида айтиб ўтилган фазилатлари улкан ўзбек шоирига айниқса манзур бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Шу ваздан улар орасида мустаҳкам дўстлик ришталари пайдо бўлган. Фурқат Жўрабек шахсий кутубхонасидаги неча-неча аср умр кўрган ноёб қўлёзмалар орасида узоқ вақтлар қолиб кетган бўлишини мантиқ тақозо этади. Қолаверса, Жўрабекнинг рус тилини, рус классик адабиётини йирик мутахассислар даражасида билиши ҳам Фурқатни мафтун этган кўринади. Биз олдинги тадқиқотларимиздан бирида айтганимиздек, Фурқатнинг Пушкин, Лермонтов, Некрасов шеъриятининг ўзига хос томонлари ҳақида, рус классик шеъриятида тимсол яратиш йўллари ҳақида «Шоир аҳволи ва шеър муволиғаси хусусида» номли машҳур асарида битилган забардаст мисраларда ҳам Жўрабек билан қилинган суҳбатларнинг таъсири бўлса ажаб эмас (афсуски, бу бебаҳо мисраларнинг асл нусхаси йўқолиб, уларнинг русча сўзма-сўз таржимасигина бизгача етиб келган). Жўрабекнинг чоризм Туркистонда юргизган номатлуб сиёсат ҳақидаги ҳамиша ошқора айтиладиган фикрлари ҳам Фурқат асарларида бу сиёсатни зимдан, пардали танқид қилинишида муайян аҳамият касб этган деган фикр голиб келади.

Фурқатни Жўрабек билан боғлаб турувчи ришталар кўп бўлган ва уларнинг барчаси ҳақида бир кичик рисола доирасида батафсил фикр юритиш амри маҳолдир.

Фурқат Ёркентга келиши биланоқ ёзилган макту-бида (1893 йил 15 ноябрда «Туркистон вилоятининг газети»да эълон қилинган) «Жаноби полковник Жўрабекка кўб салом» йўллаши, ҳатто Тошкентга ёзилган энг сўнгги саломномасида (у 1905 йил 15 августда битилган), «Ҳурматли Жўрабек додхоҳга саломимиз бор» дея қайта-қайта эҳтиром билдирганлиги бежиз эмас.

* * *

Ўтмишдаги ҳукмдорлар тарихи уларни сиёсат майдонига чиқарган халқнинг тарихи билан бевосита боғлиқ бўлади, кўп ҳолларда шу тарихнинг бир қисми бўлиб, унга сингишиб кетади. Имом қандоқ бўлса, унинг қавмлари ҳам ўзига ўхшаган бўлади, деган гап бор халқимизда. Бу нақлни ҳукмдор ва унинг қўл остидаги фуқароларига ҳам нисбат бериш мумкин. Зотан муайян тарихий шароитда халқнинг феъл-атвори, аъмоллари қандай бўлса, ушанга лойиқ ҳукмдор унинг тепасига келади.

Сўнгги Қўқон хони Худоёрхон ҳам бундан мустасно эмас. Шунинг учундирки, оташқалб шоир Зокиржон Фурқат ҳаётининг, турли босқичларида ўз юртининг охириги ҳукмфармоси ҳаётига, бу ҳаётнинг ҳийла ва зўравонлик билан сўндирилишига қайта-қайта қизиқди, улар ҳақида қалбларни ларзага келтирувчи асарлар яратиб, эл-юрт орасида яна ҳам зўроқ шуҳрат қозонди.

Худоёрхон қисматини туганмас дард билан ўқувчиларга ошкор қилган забардаст қалам соҳиби унинг фарзандлари билан, аввалига хоннинг душмани бўлиб, кейинчалик тақдир тақозоси туфайли қудасига айланган Жўрабек додхоҳ билан умр бўйи дўст-қадрдон бўлди. Ўз асарларида, хориждан йўллаган мактубларида Фансуруллобек ва Жўрабекнинг олижаноб фазилатлари ҳақида келгуси авлодлар учун ажойиб ёдгорлик қолдирди. Фурқатнинг Худоёрхон, Фансуруллобек ва Жўрабек шахси ҳамда қисматига алоҳида ихлос билан ёндошганлигининг бош сабаби бор деб ўйлайман. Бу сабаб, ўз халқи тарихида муҳим рол ўйнаган ҳар учала шахснинг қисмати ҳам Фурқатникига кўп жиҳатдан ўхшаши билан изоҳланади. Худоёрхон ҳам, Фансуруллобек ҳам, Жўрабек ва ниҳоят Фурқат ҳам ўрис мустамлака амалдорлари томонидан ҳийла билан алданиб ҳаётлари фожиали туга-

ди. Худоёрхон ва Фурқат ўрис босқинчилари «туҳфа» қилган мажбурий ватанжудоликда ҳаётдан кўз юмиб, азиз хоки бегона юртларда қолиб кетган бўлса, Жўрабек ўз уйида сирли равишда ўлдирилди, Фансуруллобек советлар зиндонида тутқунликда ҳалок этилди. Уларни ана шу бир-бирига ўхшаш фожиали қисмат бирлаштирди ва тарихда қолдирди.

МУНДАРИЖА

Дебоча	3
Тошкент босиб олганини хон ва хонлик тақдирида	5
Ҳаж сафарини ва хоннинг вафоти	19
Худоёрхонга ҳамдард мисралар	33
Шаҳзода, генерал ва Фурқат	69

ШАРИФ ЮСУПОВ

ХУДОЁРХОН ВА ФУРҚАТ

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти.
Тошкент — 1995

Муҳаррир *Б. Эшпұлатов.*
Безаклар *О. Воспхоновички.*
Бадий муҳаррир *М. Аъламов.*
Техник муҳаррир *Л. Хлжова.*
Муссаҳҳиҳлар *М. Ҳожиматова, З. Солпҳова.*

Теринга берилди 26.09.94. Босинга рухсат этилди 02.03.95.
Бичим 84x108^{1/32}. Школьная гарнитураси. Офсет босма. Шартли
босма табоги 5,04. Нашриёт ҳисоб табоги 4,43. Адади 25000.
Буюртма № 3081. Баҳоси шартнома асосида.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмахона-
си, 700083,
Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кучаси, 41-уй.